

İNSAN HAKLARI HUKUKUNUN VEGANİZM AÇISINDAN İMKÂNLARI VE SINIRLILIKLARI

POTENTIALS AND LIMITATIONS OF HUMAN RIGHTS LAW IN THE CONTEXT OF VEGANISM

Mürvet Ece BÜYÜKÇALIK*

Özet: Vegan bireyler, insan hak ve özgürlüklerinden diğer bireylerle eşit şekilde yararlanmaları önünde çeşitli engellerle karşılaşır. Bu engeller, vegan bireylerin benimsedikleri yaşam biçimlerinin temelini oluşturan veganizmin toplumsal ve hukuksal kabuller çerçevesinde sadece beslenmeye ilişkin benimsenen görüşlerden ibaret görülmesiyle ilişkilidir. Ancak veganizm, bireyin yaşamının her alanına etki eden bir değerler bütünüdür. Çalışma bu nedenle, veganizmin insan hakları hukukundaki anlamını öncelikle inanç özgürlüğü kapsamında korunan bir inanç olarak görülüp görülmemesi açısından değerlendirir. Çalışma, ulusal ve uluslararası denetim mekanizmalarının karar ve görüşlerinin analiziyle inanç özgürlüğü başta olmak üzere, yeterli yaşam standardı hakkı, özel hayata saygı hakkı, işkence yasağı ve ayrımcılık yasağı çerçevesinde veganizmin hangi kapsamda ele alınabileceğini araştırarak, vegan bireylerin insan hakları ihlallerine ilişkin iddialarını yargısal ve yargısal benzeri denetim mekanizmaları önünde nasıl temellendirebileceklerini belirler. Nihayetinde çalışmayla amaçlanan devletlerin vegan bireylerin diğer bireylerle eşit şekilde insan hak ve özgürlüklerinden yararlanmalarını sağlamak üzere sahip oldukları yükümlülükleri mevcut içtihat ve tartışmalar aracılığıyla belirleyerek, insan hakları hukukunun vegan bireylere sağladığı imkânları ve sınırlılıkları sorgulamaktır.

Anahtar kelimeler: veganizm, inanç özgürlüğü, yeterli yaşam standardı hakkı, özel hayata saygı hakkı, ayrımcılık yasağı

Abstract: Vegan individuals face various obstacles that prevent them from enjoying human rights and freedoms on an equal basis with others. These obstacles are related to the fact that veganism, which constitutes the foundation of the lifestyle adopted by vegan individuals, is regarded within the framework of social and legal as-

* Dr. Öğr. Üyesi, Kocaeli Üniversitesi Hukuk Fakültesi İnsan Hakları Hukuku Anabilim Dalı, mece.buyukcalik@kocaeli.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6126-9140. Gönderim Tarihi: 08.11.2025, Kabul Tarihi: 04.01.2026.

sumptions merely as consisting of views adopted in relation to diet. However, veganism encompasses a set of values that influences all aspects of an individual's life and reflects the manifestation of a belief. Accordingly, this study examines the meaning of veganism within the context of human rights law, particularly in terms of whether it can be regarded as a belief protected under the freedom of belief. Through an analysis of the decisions and opinions of national and international monitoring mechanisms, the study explores the extent to which veganism can be addressed within the frameworks of freedom of belief, the right to an adequate standard of living, the right to respect for private life, the prohibition of torture, and the prohibition of discrimination. Ultimately, the study aims to determine, in light of existing case law and debates, the obligations of states to ensure that vegan individuals can enjoy human rights and freedoms on an equal basis with others, while also examining the potentials and limitations that human rights law presents for vegan individuals.

Keywords: veganism, freedom of belief, right to an adequate standard of living, right to respect for private life, prohibition of discrimination

GİRİŞ

Vegan bireylerin benimsedikleri değerlere uygun şekilde yaşamaları sırasında karşılaştıkları sorunlar, hukuk nezdinde çeşitli hak ihlallerine yol açabilmektedir. Bu çalışma, veganizmin insan hakları hukukundaki imkânlarını ve sınırlılıklarını, inanç özgürlüğü, yeterli yaşam standardı hakkı, özel hayata saygı hakkı, işkence yasağı ve ayrımcılık yasağı bağlamında incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın merkezinde inanç özgürlüğü yer almaktadır; çünkü bireyin yaşamının her alanına etki eden bir değerler bütünü olmakla, veganizmin bir inancın yansıması olduğu kabul edilmektedir. Bununla birlikte çalışmada, diğer hak ve özgürlüklere de yer verilerek, hem bu alanlardaki başvuru örnekleri sunulacak hem de konunun çok boyutluluğu ortaya konulacaktır. Bu yaklaşımın amacı, ileride yürütülecek akademik çalışmalar ve hak mücadeleleri için kuramsal temel sunmaktır.

Veganizm kavramının açıklanmasını takiben insan haklarıyla bağlantısının değerlendirilmesinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin üyesi olduğu Avrupa Konseyi (AK) ve Birleşmiş Milletler (BM) örgütleri çerçevesindeki düzenlemeler ile Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın öngördüğü düzenlemeler esas alınacaktır. Bu tercih, Türkiye Cumhuriyeti'nin insan hakları yükümlülüklerini dikkate alma gerekliliğinden kaynaklanmaktadır. Çalışma, kavramsal analiz ve içtihat taraması yöntemlerini birlikte kullanarak, veganizmin normatif düzeyde inanç olarak kabu-

lünün devletin insan hakları hukuku bağlamındaki yükümlülükleri üzerindeki etkisini incelemektedir. Bu çerçevede, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM), Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi (AYM) kararları ile BM Komitelerinin görüşleri vaka incelemesi olarak analiz edilecektir. Çalışma kapsamında ulusal ve uluslararası yargısal ve yargısal benzeri denetim mekanizmalarının veganizmle ilgili değerlendirmelerine de yer verilmekle insan hakları hukukunun bu alandaki imkânlarının ve sınırlılıklarının somutlaştırılması amaçlanmaktadır. AK ve BM üyesi devletlerin iç hukuk düzenlerinden örneklerle de veganizmin nasıl ele alındığı gösterilmeye çalışılacak ve veganizmin bir inanç sistemi sayılması yönünde AK ve BM örgütleri çerçevesinde bir ortak kabulün varlığı sorgulanacaktır. İnanç özgürlüğü yanında diğer hak ve özgürlüklerle ilişkisi çerçevesinde yapılan değerlendirmeye de veganizmin bu kapsamda nasıl anlamlandırıldığı araştırılacaktır.

Bu kapsamda ilerleyecek çalışmayla “Veganizm insan hakları hukukunda korunan bir inanç tanımı içinde yer alabilir mi?” ve “Veganizm bir inancın yansıması olarak kabul edildiğinde inanç özgürlüğü başta olmak üzere hak ve özgürlükler bakımından devletlerin negatif ve pozitif yükümlülükleri nelerdir?” soruları cevaplanacaktır.

I. VEGANİZM HAKKINDA KAVRAMSAL AÇIKLAMA

İnsan hakları hukukunun veganizm açısından imkânları ve sınırlılıklarını değerlendirmek için, öncelikle veganizm ve etik veganizm kavramsal olarak açıklanmalıdır.¹ Hayvanları beslenme amacıyla kullananlar ile hayvanların benzeri amaçlarla kullanılmaması anlayışını benimseyenler arasındaki tartışma çok eskilere dayanır.² Veganlık çoğunlukla hayvansal ürünlerin beslenme amaçlı tüketiminin reddi olarak bilinir, vejetaryenlikle de bu açıdan benzerlik gösterir. “Vejetaryen”

¹ Bu başlıktaki açıklamaların amacı, incelenecek olan mahkeme kararları ile belgelerde yer alan etik veganizmi, veganizmden ayırt ederek ikisi arasında inanç sistemi oluşturma bakımından mevcut olan farklılığı ortaya koymaktır. Çalışmanın devamında, her iki kavramı kapsayacak bir ifade olarak veganlık ve veganizm ifadelerinin eşanlamlı olarak kullanılması, iki kavram arasındaki farklılığı yadsıma anlamı taşımaz.

² Antik Yunan’da et yemeyen topluluklardan söz etmek mümkünken; İ.Ö. 5. yüzyılda Empocides tarafından “başka canlıları öldürmemenin bir erdem olduğu” belirtilmiştir. Murat Kınikoğlu, *Vegan Beslenme*, Oğlak Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 15.

kavramı İngiliz Vejetaryen Derneği'nin kurulmasıyla sadece bitki temelli ürünlerle beslenilmesi anlayışıyla 1847'de kullanıma girer, ancak Dernek'in et ürünlerini dışlayıp yumurta ve süt tüketimine izin vermesi nedeniyle vejetaryen kavramı bu ürünleri beslenme amaçlı kullananları nitelendirmeye elverişlidir.³ Dernek üyeleri arasında 1909 ve 1942 yılları arasında gelişen, vejetaryen diyet doğrultusunda et ürünlerini tüketmeyi reddetmekle süt ve yumurta tüketimine devam etmenin birbiriyle bağdaşmaz tavırlar olduğuna dair sorgulamalar, Leicester Vejetaryen Derneği Sekreteri Donalt Watson ve birkaç kişinin Vegan Derneği'ni⁴ kurmasıyla sonuçlanır. Watson, "vejetaryen" kelimesinin ilk üç ve son iki harfinden türetilen "vegan" kelimesinin, vejetaryenliğin son aşamasını oluşturduğunu belirtir.⁵ Veganizm kavramı ise, veganlığın bir tanımının olmadığına dikkat çeken Leslie J. Cross'un 1949 yılında yazdığı makalede, hayvan özgürlüğüne atıfla, "*hayvanların insan oğlunun sömürsünden kurtarılması esası*"na dayalı olarak açıklanır.⁶ 1979 tarihinde dernek kayıtlı bir sivil toplum kuruluşu haline geldiğinde ise veganlık kuruluşun tüzüğü kapsamında şöyle tanımlanır:

" (...) hayvanların yiyecek, giyecek veya başka herhangi bir amaçla sömürülmesini ve hayvanlara zulmedilmesini mümkün ve uygulanabilir olduğu ölçüde dışlamayı amaçlayan ve bunun gereği olarak insanların, hayvanların ve çevrenin yararına hayvansız alternatiflerin geliştirilmesini ve kullanılmasını teşvik eden bir felsefe ve yaşam biçimi."⁷

Tanım, veganlığın sadece beslenmeyle ilgili görüşlerle sınırlı olmadığını, veganların hayvansal ürünlerden, hizmetlerden kaçındığını

³ Peter Singer, *Animal Liberation: The Definitive Classic of the Animal Movement*, New York 2015, s. 300.

⁴ Vegan Derneği, Birleşik Krallık merkezli, veganları hukuki anlamda da desteklemek için kurulan dernektir. The Vegan Society, <https://www.vegansociety.com/> (Erişim Tarihi: 01.07.2025); The Vegan Society: *30 Years Since Veganism was First Recognised in Law*, 14.02.2023, <https://vegconomist.com/politics-law/the-vegan-society-veganism-law/> (Erişim Tarihi: 30.06.2025).

⁵ Gary L. Francione, *Why Veganism Matters: The Moral Value of Animals*, New York 2020, s. 206-207.

⁶ Leslie J. Cross, "In Search of Veganism - 2", *The Vegan*, Autumn 1949, C. V, S. 3, s. 16 https://issuu.com/vegan_society/docs/the-vegan-autumn-1949?mode=window&pageNumber=17 (Erişim Tarihi: 21.09.2025).

⁷ The Vegan Society, *Ripened by human determination: 70 years of The Vegan Society*, s. 6 vd. <https://www.vegansociety.com/sites/default/files/uploads/Ripened%20by%20human%20determination.pdf> (Erişim Tarihi: 04.07.2025).

ve hayvanların diğer yollarla zarar görmesine karşı çıktıklarını anlatır.⁸ Ancak veganlık sıklıkla beslenmeyle sınırlı olarak,⁹ hatta sağlık kaygılarıyla tercih edilen beslenme biçimi olarak algılanır.¹⁰ Veganizm, ayrıca doğanın korunmasıyla da ilişkilendirilir.¹¹ Ancak beslenme için hayvansal ürünleri tüketmeme ile sınırlı görüşler etik veganlar tarafından “bitkisel beslenme” olarak adlandırılır ve bu tercihin veganizmi karşılamadığına dikkat çekilir.¹² “Etik” sıfatının eklendiği anlamıyla veganizm, sadece sağlık ya da doğanın korunması gibi nedenlerle izlenen veganizmden ayrılır.¹³ Esasen veganlar veya vejetaryenler ile etik veganlar arasındaki temel farklılık, etik veganlığın vegan/vejetaryen beslenmenin ötesine geçerek hayvanların her türlü kullanımını redde-

⁸ Güzin Yasemin Tunçay Son/Meryem Bulut, “Yaşam Tarzı Olarak Vegan ve Vejetaryenlik”, *Journal of Human Sciences*, 2016, C. 13, S. 1, s. 832; Oscar Horta, “Discrimination Against Vegans”, *Res Publica*, 2018, C. 24, S. 3, s. 359-373. Veganizm literatürde hayvan hakları ve etiği konusundaki çalışmalar bağlamında anlamlandırılmıştır. Paul McKeown/Rachel Ann Dunn, “A ‘Life-Style Choice or a Philosophical Belief?: The Argument for Veganism and Vegetarianism to be a Protected Belief and the Position in England and Wales”, *Liverpool Law Review*, 2021, C. 42, s. 217. Esasen hayvanların hukuki statüsü de veganizmle ilgili yorumlarda önemlidir. Konuyla ilgili olarak bakınız: Serkan Köybaşı, “Yeni Bir Anayasal Hak Öznesi Olarak Hayvan – I”, *Anayasa Hukuku Dergisi*, 2018, C. 7, S. 13, ss. 103-156 ve Serkan Köybaşı, “Yeni Bir Anayasal Hak Öznesi Olarak Hayvan – II”, *Anayasa Hukuku Dergisi*, 2018, C. 7, S. 14, ss. 357-422.

⁹ X platformundaki gönderilerin incelendiği bir çalışmada veganlığın politik bileşenlerine yer verilmeyerek, beslenme tercihi ve yaşam tarzı olarak ele alındığı görülmüştür. Ayşe Fulya Şen, “An Overview of Veganism on X: Is Veganism A Political Activism or an Dietary Style in the Turkish Case?”, *Academic Social Studies/Akademik Sosyal Araştırmalar*, Summer 2024, C. 8, S. 28, s. 115.

¹⁰ Kınıkoğlu, s. 15-17. Ancak vegan beslenmenin odağı, sağlıklı beslenmeden çok hayvanların acı çekmemesidir. Boris Bakota, “European Court of Human Rights and the European Green Deal”, *EU and Comparative Law Issues and Challenges Series (ECLIC)*, 2023, C. 7, s. 199, <https://ojs.srce.hr/index.php/eclic/article/view/27448> (Erişim Tarihi: 26.09.2025).

¹¹ Hayvansal ürünlerin yoğun biçimde tüketilmesi, hayvancılık endüstrisinde artan bir talep yaratmakta ve atmosfere salınan metan ile diğer sera gazları yoluyla hava ve su kirliliğinin başlıca kaynaklarından birini oluşturmaktadır. Peter Singer, *Writings on an Ethical Life*, New York 2015, s. 133. Ayrıca bakınız: McKeown/Dunn, s. 222-224.

¹² Bakota, s. 198; Zeynep Serap Tekten Aksürmeli/Hayati Beşirli, “Vegan Kimliğin Oluşumu: Vegan Olmak ve Vegan Kalmak”, *Akademik Hassasiyetler*, 2019, C. 6, S. 12, s. 245.

¹³ Bakota, s. 200; Krystal-Anne Roussel/Camille Labchuk, “A Single Black Bean: Discrimination and the Protection of Ethical Vegans in Canada”, *Law and Veganism: International Perspectives on the Human Right to Freedom of Conscience*, London 2021, s. 30.

den yaşam biçimini ahlaki bir temele oturtmasından kaynaklanır. Bu anlamda etik veganlık, veganlığı sadece bir yaşam biçimi değil yaşam felsefesi olarak benimser; bu haliyle karşılığını kapsamlı ve tutarlı bir inanç sistemini ifade etmesinde bulur.¹⁴

Etik veganizmin, bu inanç sistemini benimseyen bireylerin tamamının inanışlarını kapsayacak tanımının yapılması zordur. Birleşik Devletler’de görülmüş olan bir davada, davacının, “yaşayan her canlının eşit değerde olması, insanların hayvanları öldürmesinin ve sömürmesinin etik ve ahlak dışı olduğu düşüncesini temel alan” bir inanç sistemi ifadeleri, etik veganların üzerinde anlaştığı ortak unsurları yansıtan bir tanım olarak gösterilebilir.¹⁵

Etik veganizm, politik temelleri olan bir aktivizm türü olarak da görülür. Bu anlamıyla, politik dönüşümü amaçlayan kolektif bir eylemdir ve toplumsal yapılar ile sistemlerin yarattığı zararları ele alır.¹⁶ Etik veganizm bağlamında hayvanların sömürülmesine dair mücadele de tüketicinin bireysel tercihlerinden ötede, başkalarıyla birlikte yürütülecek bir aktivizm biçiminde anlam bulur.¹⁷ Bireyin yaşamını sür-

¹⁴ Lisa Johnson, “The Religion of Ethical Veganism,” *Journal of Animal Ethics*, 2015, C. 5, S. 1, s. 59 (Aktaran: Roussel/Labchuk, s. 30); Gary L. Francione, “Some Thoughts on the Meanign of Vegan”, *The Abolitionist Approach*, 18 October 2009, <https://www.abolitionistapproach.com/some-thoughts-on-the-meaning-of-vegan/> (Erişim Tarihi: 04.07.2025).

¹⁵ Friedman v. S. Cal. Permanente Med. Group, 125 Cal. Rptr. 2d 663, 665 (Cal. Ct. App. 2002) kararından aktaran Kardelen Altun, “Geleneksel Olmayan İnançların Ayrımcılık Yasasıyla Korunması: Etik Veganizm Örneği”, Çankaya Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 2021, C. 6, S. 1, s. 23; Adam P. Karp, “Vegetarian and Vegan Litigation in the United States”, *Law and Veganism: International Perspectives on the Human Right to Freedom of Conscience*, London 2021, s. 45-46.

¹⁶ Veganizmin bu anlamdaki argümanlarının, feminizmin argümanlarıyla kesiştiği noktalara da dikkat çekilmiştir. Daha ayrıntılı bilgi için şu kaynaklara başvurunuz: Carol J. Adams, *The Sexual Politics of Meat: A Feminist-Vegetarian Critical Theory*, London 2010; Catharine MacKinnon, “Of Mice and Men: A Feminist Fragment on Animal Rights”, *Animal Rights: Current Debates and New Directions*, New York 2004, s. 263-276; Richard Twine, “Vegan Killjoys at the Table – Contesting Happiness and Negotiating Relationships with Food Practices”, *Societies*, 2014, C. 4, S. 4, s. 623-639.

¹⁷ Alasdair Cochrane/Mara-Daria Cojocaru, “Veganism: Why we should see it as a political movement rather than a dietary choice”, *The Conversation*, 24.01.2024, <https://theconversation.com/veganism-why-we-should-see-it-as-a-political-movement-rather-than-a-dietary-choice-197318#:~:text=Veganism%20is%20devoted%20to%20tackling,the%20products%20of%20animal%20exploitation.> (Erişim Tarihi: 04.07.2025).

dürebilmesi için gerekli olan ürünler ve bunları tüketme şekillerinin, insan ve doğa arasındaki ilişki ile yaşam tarzlarını etkileyen ideolojiler etkisiyle biçimlenmesiyle gıda kimliği belirleyen unsurlardan biri haline gelir. Gıdanın böylece kimliği belirleyen unsurlardan biri haline gelmesi, ulusal, etnik ve coğrafi sınırlardan bağımsız olarak “veganlık” ve “vejetaryenlik” şeklinde ulus ötesi kimlikler yaratan toplumsal hareketleri şekillendirir.¹⁸ Vegan beslenme ve tüketim seçimlerinin yarattığı toplumsal hareketin de bu doğrultuda insan merkezli bakış açısının ötesine geçilmesinin bir sonucu olarak okunması mümkündür.¹⁹

Veganizm, kimi zaman dinsel ya da kültürel referanslarla tanımlansa da bir dini ya da kültürel referansın hayvanların beslenme ve benzer amaçlarla kullanılmaması için her zaman gerekli olmadığı söylenebilir. Farklı veganlık uygulamalarının, veganizmin bir inancın yansıması sayılarak hukukten korunan bir kategori oluşturabilmesine engel oluşturduğu da iddia edilebilir.²⁰ Ancak insan hakları hukukunun imkânları ve sınırlılıkları bağlamındaki sorgulama, neyin korunması gereken inanç sistemini oluşturacağı ve hangi kişi ya da kişi gruplarının hukukten korunması gereken bir kategori olarak algılanacağına cevap ararken bu iddiaların ortaya çıkardığı bulanıklığı çözmeyi de hedefler. Nitekim veganlığın toplumsal²¹ ve hukuki görünürlüğü²²

¹⁸ Tekten Aksürmeli/Beşirli, s. 225-227.

¹⁹ Türkiye’deki vegan hareketin kimlik politikası içeren yeni toplumsal hareketlerin özelliklerini paylaştığı tezi üzerine yapılan ve Türkiye’deki vegan kimliğinin sağlığın, çevrenin korunması gibi nedenlerden çok politik bir temele dayandığı; vegan kimliğinin esas olarak hayvanların yaşam hakkı üzerine kurulduğu sonucuna varılan bir çalışma için: Ahmet Tunç, *Vegan Identities and the Vegan Movement in Turkey*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2023, <https://open.metu.edu.tr/handle/11511/102785> (Erişim Tarihi: 02.07.2025). Çalışmadaki yarı yapılandırılmış görüşmeler, Türkiye’de “politik veganlar”, “apolitik veganlar” ve “sünni veganlar” olmak üzere üç ana kimlik olduğunu göstermiştir. Tunç, s. 71-78.

²⁰ Bakota, s. 200.

²¹ Türkiye’de özellikle büyük şehirlerde veganların sayısının arttığı ve veganlığa uygun beslenme seçenekleri sunan mekanların çoğaldığı gözlemlenmektedir. Katılımcıların çoğunluğunu veganlığı Ankara’da deneyimlemiş kişilerin oluşturduğu saha araştırması içeren çalışma için: Tekten Sürmeli/Beşirli, s. 224 vd. The Vegan Society, *Worldwide Growth of Veganism*, <https://www.vegansociety.com/news/media/statistics/worldwide> (Erişim Tarihi: 02.07.2025).

²² McKeown/Dunn, s. 209; Matthew Overton, “Veganism as a Protected Belief under United Kingdom Human Rights and Equality Law”, *Law and Veganism: Inter-*

arttığından bahsetmenin mümkün olduğu günün koşullarında, sadece bir beslenme tercihi olarak görülen veganlığın, bir inanç sistemine evrilmesi de konuya insan hakları perspektifinden bakmayı; devletlerin bu alandaki sorumluluk ve yükümlüklerinin yeniden değerlendirilmesini zorunlu kılar.²³

II. VEGANİZM AÇISINDAN İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ

Veganizm birçok birey tarafından dini inançla karşılaştırılabilir öneme sahip felsefi ya da etik bir inancın ifadesi olarak görülür.²⁴ İnanç özgürlüğü düzenlemelerinde din, inanç ve vicdan ifadeleri bazen birlikte kullanılır, bazen de sadece din ifadesinin kullanımı tercih edilir. Din ifadesi, tek bir dinin tanındığı ve korunduğu kastetmek üzere de geleneksel olmayan inançları kapsayacak biçimde de kullanılabilir. Devletin resmi olarak bir dini benimsemesi halinde ilk gruptaki düzenlemeler söz konusu olurken, diğer grupta geleneksel olmayan inançların yanı sıra inanmamayı da kapsayan bir koruma sisteminin öngörüldüğü söylenebilir.²⁵

İnanç özgürlüğü kapsamında öncelikle Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) çerçevesinde değerlendirme yapılacak ve AİHM içtihatlarında veganizmin bu özgürlük kapsamında nasıl yer bulduğu sorgulanacaktır. Sonrasında BM Kişisel ve Siyasal Haklar Sözleşmesi (KSHS) kapsamında bu özgürlüğün yeri ve İnsan Hakları Komitesi (İHK) nezdinde veganizmin bu özgürlük kapsamında değerlendirip değerlendirilmediğine bakılacaktır. Veganizmin, Türkiye hukuku açısından inanç özgürlüğü kapsamında korunup korunamayacağı ise Türkiye Cumhuriyeti 1982 tarihli Anayasası kapsamında öngörülen inanç özgürlüğü düzenlemeleri ile konuyla ilişkilendirilebilecek AYM kararları kapsamında değerlendirilecektir.

national Perspectives on the Human Right to Freedom of Conscience, London 2021, s. 174-175.

²³ Alice Bryk Silveira/Melanie Levy, "Planting Rights and Feeding Freedom: Navigating the Right to a Vegan Diet in Hospitals and Prisons", *European Journal of Health Law*, 2025, C. 32, S. 3, s. 338.

²⁴ Silveira/Levy, s. 346.

²⁵ Altun, s. 15.

A. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin (AİHM) Değerlendirmesi Kapsamında İnanç Özgürlüğü

AİHS'in 9. maddesi “*Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü*” başlığı altında düşünce, vicdan, din ve din ve inancını açıklama özgürlüklerini barındırır. Bu madde, kişilerin manevi iç dünyasına ilişkin meseleler ile ilgili özgürlüğün dışa yansıyan boyutunu düzenler. Kişinin dini inanca sahip olma, dinini değiştirme gibi *forum internum* olarak adlandırılan manevi iç dünyasındaki eylemleri herhangi bir sınırlandırmaya tabi tutulamaz ya da kişi bir inancı benimsemeye zorlanamaz; dolayısıyla bu boyut sınırlandırılmayacak alanı ifade eder. *Forum internum* boyutuyla özgürlük, insanların yaşam anlayışlarını oluşturma ve sürdürme iradeleriyle kurulur ve bu alanda 9. madde kapsamında neyin inanç olarak korunacağına dair belirlemede insan iradesine tanınan değer üstün niteliktedir.²⁶ Bu boyutta bir hakka müdahale, her durumda 9. maddenin ihlaline yol açar.²⁷ Kişinin ibadet etmesi, dinini öğretmesi, inanılan dinin uygulamalarını ve ritüellerini bireysel ya da toplu şekilde yerine getirmesi şeklinde dış dünyaya yansıyan eylemleri, yani *forum externum* olarak adlandırılan dışsal boyut ise mutlak olmayan alanı ifade eder ve 9. maddenin ikinci fıkrasındaki ilgili hakka özgü koşullarla sınırlandırılabilir.²⁸ Bu anlamda 9. madde düzenlemesi ilgili hakka dair sınırlandırma rejimini, 8., 10. ve 11. maddelerden farklı biçimde, özgürlüğün tümü için değil sadece *forum externum* boyutu için öngörür.²⁹

AİHS'te düzenlenmiş hak ve özgürlüklerin bir olayda uygulanabilir olması için öncelikle başvuruya konu olayın bireyin kullanmakta ol-

²⁶ Bosko Triptovic/Alain Zysset, “Uncovering the Nature of ECHR Rights: An Analytical and Methodological Framework”, *Human Rights Review*, 2024, C. 24, S. 1, s. 15.

²⁷ Özgürlüğün *forum internum* boyutuyla ihlalinin örneklendiren nüfus cüzdanında din hanesinin yer almasıyla ilgili kararlar ve konuya dair ayrıntılı inceleme için: Berke Özenç, “İnancını Açıklamama Hakkı Açısından Türkiye Cumhuriyeti Kimlik Kartlarındaki Din Hanesi”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Mart-Nisan 2019, S. 141, s. 12 vd. Ayrıca bakınız: Osman Doğru/Atilla Nalbant, İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi: Açıklama ve Önemli Kararlar, Ankara 2013, s. 125-127.

²⁸ Doğru/Nalbant, s. 121-122.

²⁹ Jean François Renucci, *Article 9 on the European Convention on Human Rights – Freedom of Thought, Conscience and Religion*, Strasbourg 2005, s. 11.

duğu bir hakkın kapsamına girip girmediğine bakılır.³⁰ Veganizmin 9. maddenin korumasından yararlanıp yararlanamayacağını belirlemek üzere de madde kapsamındaki kavramlara yakından bakmak gerekir.

1. Düşünce, Vicdan, Din ve İnanç Kavramları ve Veganizmle İlişkileri

AİHS'in 9. maddesi kapsamında "düşünce" kavramı en az gelişen kavramdır, bu konudaki incelemeler genellikle ifade özgürlüğü kapsamında yürütülür. AİHK (Avrupa İnsan Hakları Komisyonu) savaş karşıtlığı nedeniyle İngiliz askerlerinin Kuzey İrlanda'ya gönderilmesiyle ilgili bildiriler dağıtılmasını, pasifizmin bir ifadesi olmakla 9. maddeyle korunan düşünce özgürlüğü kapsamında görmüş; ancak başvurucunun ilgili felsefi düşünce bağlamında hareket ettiği gerçek ve nesnel ölçütlerle belirlenemediğinden konuyu 10. madde kapsamındaki ifade özgürlüğü kapsamında değerlendirmiştir.³¹ AİHK'nin değerlendirmesi, 9. madde kapsamındaki düşünce özgürlüğünün kişinin manevi iç dünyasına dahil olan inançlarla ilgili olduğunu anlatır. Bu da düşünce özgürlüğü çerçevesinde geleneksel dinlerle ilgili olmayan inançların da koruma bulabileceğini gösterir ki veganizmin de bu kapsamda korunabileceğini söylemek yanlış olmaz.

"Vicdan" kavramı çoğunlukla vicdani retle ilgili değerlendirmelerde yer bulur. İlk değerlendirmelerde vicdani reddin gerekçesinin bir dine referansla temellendirilmesi halinde 9. madde korumasından yararlanabileceği tespitlerine varılmışken;³² daha yakın dönemde silah kullanmayı reddetmenin herhangi bir dini inanca dayandırılmasının gerekmediği tespitlerinin yapılması "vicdan" kavramının seküler olarak anlamlandırılmasını sağlamıştır. AİHM'in vicdan kavramını

³⁰ 9. madde, kapsamının geniş olduğu izlenimi verse de, Sözleşme içtihatlarında kavramların dar yorumlandığı ve Avrupa ülkelerinde benimsenen genel kabuller doğrultusunda bazı belirlemelerin yapıldığı görülebilir. Doğru/Nalbant, s. 122.

³¹ Avrupa İnsan Hakları Komisyonu (AİHK), *Arrowsmith v. Birleşik Krallık*, B. No: 7050/75, 12.10.1978, Para 69.

³² AİHM, *Bayatyan v. Ermenistan*, B. No: 23459/03, 07.07.2011; AİHM, *Erçep v. Türkiye*, B. No: 43965/04, 22.11.2011; AİHM, *Feti Demirtaş v. Türkiye*, B. No: 5260/07, 17.01.2012 kararlarında başvuru sahipleri savaş karşıtlığı gerekçesiyle silah kullanmanın ve askerlik hizmetini yerine getirmenin reddedildiği Yehova Şahitliği dinine mensuplardır, AİHM vicdani ret gerekçelerinin bu dine referansla temellendirilmesini ihlal için yeterli bulmuştur.

böylece seküler olarak anlamlandırması, veganizmin bir inanç olarak kabulünde herhangi bir dine dayandırılması zorunluluğunun öngörülmeceğine de işaret eder.

AİHM, “vicdan” kavramını herhangi bir dinle bağlantılı olarak incelememiş Savda v. Türkiye kararında, başvurucunun pasifist ve anti militarist görüşleri temelli vicdani ret talebinin “*vicdani retçi statüsünün tanınması talebinin incelenmesine yönelik*” bir usul olmadığı gerekçesiyle incelenmemesinin ve bu talep nedeniyle ceza hukuku hükümlerince cezalandırılmasının,³³ kişi nezdinde “*vicdanı veya samimi ve derin inançları arasında ciddi ve aşılması imkânsız bir çatışmaya*”³⁴ neden olabileceğini ortaya koyar. Taraf devletin vicdani ret talebinde bulunan kişiye ceza verme şeklindeki müdahalesi doğrultusunda sadece negatif yükümlülüğünün değil; ayrıca vicdani ret hakkından faydalanmayla ilgili etkin ve erişilebilir bir usul ya da alternatif hizmet öngören bir yasal düzenleme olmayışı bakımından pozitif yükümlülüklerinin de tartışıldığı bu karar,³⁵ veganizmin çeşitli yorumlarının 9. madde korumasından yararlanıp yararlanamayacağı ve devletin bu konudaki yükümlülükleri hakkında yapılacak yorumlar bakımından önemlidir.

AİHM, üzerinde bir Avrupa konsensüsü³⁶ bulunmayan “din” kavramını, Tanrı inancını içerip içermediği fark etmeksizin ve ilgili dinle-

³³ AİHM, Savda v. Türkiye, B. No: 42730/05, 12.06.2012, Para. 97.

³⁴ AİHM, Savda v. Türkiye, Para. 98.

³⁵ AİHM, Savda v. Türkiye, Para. 99 ve 100. Aynı yöndeki bir diğer karar için: AİHM, Tarhan v. Türkiye, B. No: 9078/06, 17.07.2012, Para. 58-61.

³⁶ Avrupa konsensüsü gibi yorumlama ilkeleri, AİHS’in “*yaşayan belge*” niteliğini destekleyen; AİHM’in içtihatlarını belirli bir yönde geliştirmeye karar vermesi halinde ortaya koyacağı argümanlarına uygun bir temel sağlayan bir karşılaştırmalı hukuk muhakemesi biçimidir. AİHM, Avrupa konsensüsü ilkesini, bir uzlaşının söz konusu olmadığı hallerde devletlerin takdir marjı gerekçesiyle yükümlülüklerini yerine getirmekten kaçınmalarını engellemek amacıyla da kullanır. Buna göre de Avrupa konsensüsü anlamında uzlaşma derecesi ne kadar genişse, devletlere tanınan takdir marjı da o ölçüde daralacaktır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Human Rights Education for Legal Professionals Network, *Interpretative Mechanisms of ECHR Case-Law: The Concept of European Consensus*, <https://www.coe.int/en/web/help/article-echr-case-law> (Erişim Tarihi: 05.08.2025); Jens T. Theilen, *European Consensus between Strategy and Principle: The Uses of Vertically Comparative Legal Reasoning in Regional Human Rights Adjudication*, Nomos 2021, s. 19, https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/THEILEN-2020-European_consensus_between_strategy_and_principle (Erişim Tarihi: 05.08.2025).

rin sadece egemen yorumlarıyla sınırlı kalmaksızın azınlık gruplarınca benimsenen yorumlarını da içeren şekilde yorumlar.³⁷ AİHM, 9. maddenin, sadece dini boyutuyla inananların kimlik ve yaşam anlayışlarını oluşturmalarıyla sınırlı olmadığına dikkat çeker; ateistler, agnostikler, skeptikler ve ilgisizler için de değerli bir kazanım olmakla çoğulcu demokratik toplumlar için temel bir öneme sahip olduğunu belirtir.³⁸

AİHM'in "inanç" kavramına dair açıklamaları, 9. maddenin koruma alanına dair belirli kriterler içermekle esasen veganizmin bu kapsamda koruma bulup bulamayacağı sorusunun cevabını belirler. Başvurucuların ihlal iddialarını, çocuklarının okulda bedensel cezayla cezalandırılma şartlarını kabul etmek zorunda bırakılmalarının felsefi inançlarına ters düştüğü gerekçesiyle temellendirdikleri Campbell ve Cosans v. Birleşik Krallık kararında AİHM, "inanç" ifadesiyle ifade özgürlüğü kapsamına giren "fikirler" ya da "görüşler" in değil, esasen 9. maddeyle korunan özgürlüğün kastedildiği tespitinde bulunmuştur.³⁹ Bu doğrultuda "inanç" kavramının, "belirli bir düzeyde inandırıcılık, ciddiyet, tutarlılık ve önem taşıyan görüşleri" ifade ettiğini belirtmiştir.⁴⁰ Hakların kötüye kullanılması yasağı dahil olmak üzere Sözleşme'nin tamamını dikkate alarak 9. madde korumasına giren bir inancın, "demokratik bir toplumda saygı duyulmaya değer" ve "insan onuruyla bağdaşır" nitelikte olması gerektiğini de ifade eden AİHM, bu kapsamda korunan bir inancın ayrıca "insan yaşamı ve davranışının önemli ve esaslı bir yönünü yansıtmaması" gerekliliğini de ortaya koymuştur.⁴¹

³⁷ Doğru/Nalbant, s. 123-124. Nüfus cüzdanında din hanesinin yer almasıyla ilgili kararda da, kişinin iradesi dışında dini inancına ilişkin açıklama yapmaması şeklindeki eylemi din kavramı kapsamındaki bir davranış olarak değerlendirilmiştir. AİHM, Sinan Işık v. Türkiye, Başvuru No: 22924/05, 02.02.2010, Para. 51 vd.

³⁸ AİHM, Kokkinakis v. Yunanistan, B. No: 14307/88, 25.5.1993, Para. 31.

³⁹ Başvurucular iddialarını AİHS'in 3. maddesi ve Eğitim Hakkının düzenlendiği Ek 1 No'lu Protokol'ün 2. maddesine dayandırmışlarsa da AİHM, başvuru bedensel cezanın kullanımı konusundaki görüşlerini felsefi inançlar (Fransızca metinden çeviriyle "philosophical convictions") olarak değerlendirmiş ve ilgili taraf devletin buna itirazı üzerine inanç ifadesiyle asıl kastedilene belirlemiştir. "Felsefi" sıfatı üzerinde ise durmayarak, belirleyici açıklamalarda bulunmamıştır. AİHM, Campbell ve Cosans v. Birleşik Krallık, Başvuru No: 7511/76; 7743/76, 25.02.1982, Para. 36.

⁴⁰ AİHM, Campbell ve Cosans v. Birleşik Krallık, Para. 36.

⁴¹ AİHM, Campbell ve Cosans v. Birleşik Krallık, Para. 36. Ayrıca bakınız: AİHM, Valsamis v. Yunanistan, Başvuru No: 21787/93, 18.12.1996, Para. 25.

AIHM, 9. madde korumasından yararlanabilecek inancı belirleme konusundaki açıklamalarında inancın net bir tanımını yapmaz; felsefi ile felsefi olmayan inançların ayırımına gitmez. Ancak inancın sadece “görüşlerin” yansımalarından ibaret olmaması, belirtilen niteliklere de sahip olması gerekliliğinin altını çizer.⁴² AIHM’in bu açıklamaları doğrultusunda, seküler etik ilkeler üzerine temellendirilen etik veganizmin, belirli nitelikleri taşıması halinde AIHS’in 9. maddesi kapsamında bir inanç olarak korunması mümkündür. Bu kapsamda etik veganizm ilgili özgürlüğün *forum internum* boyutu çerçevesinde mutlak korumadan yararlanır; devlet, bu inancın oluşumu, gelişimi, olgunlaşması ve değiştirilmesine müdahalede bulunamaz.⁴³ Buna karşılık, etik veganizmin *forum externum* boyutunun ise ikinci fıkradaki meşru sebeplerin varlığı, yasayla öngörülmüş olma ve demokratik toplumda gereklilik halinde sınırlamaya tabi tutulabileceğini de hatırlamak gerekir.

2. AIHM’in Bir İnanç Sistemi Olarak Veganizm Konusundaki Yaklaşımı

Veganizmin bir inanç olarak kabul edilmesi yanında bu inanç sistemine yönelik müdahalelerin hangi koşullarda meşru sayılabileceği konusunda AIHM’in yaklaşımını da değerlendirmek, AIHS sisteminde veganizmin inanç olarak kabulünün sınırlarını belirginleştirebilecektir.

Veganizm, konuyla ilgili ilk bireysel başvuruda 9. madde korumasından yararlanabilecek bir inanç olarak kabul edilmiş; ancak bu inançla gerekçelendirilen dışa vuruma yönelik müdahale meşru bulunmuştur. Birleşik Krallık’ta, nakledildiği cezaevinde mahkûmların giriş işlemlerini takip eden on üç hafta boyunca bir atölyede çalışmasını öngören politika uyarınca matbaada görevlendirilen C. W. adlı mahkûm, vegan olması nedeniyle hayvanlar üzerinde test edildiği iddia edilen ürünlerle çalışmayı reddetmiştir. Bu gerekçeyle kendisine disiplin cezası verilmesinin 9. madde ihlali olduğu iddiasıyla başvuruda bulunmuştur. Başvuruyu inceleyen AIHK, ilgili taraf devletin veganlığın 9. madde

⁴² Russell Sandberg, “Are Political Beliefs Religious Now”, *Law and Justice*, 2015, C. 175, s. 184.

⁴³ Tripkovic/Zysset, s. 17; Silveira/Levy, s. 346.

anlamında “*vicdan*” veya “*inanç*”la ilgili olabileceğine dair bir itirazının olmadığını belirterek, hayvansal ürünlerle veya hayvanlar üzerinde test edilmiş ürünlerle temas etmenin reddine ilişkin benimsenen inançların, Sözleşme’nin 9. maddesinin 1. fıkrası kapsamına girdiğini tespit etmiştir. İlgili taraf devlet, söz konusu boyaların hayvanlar üzerinde test edilmediğini, başvurucunun çalışmayı reddetme gerekçesinin esasen kapalı alanda çalışmaya dair olduğunu savunmuştur. AİHK ise başvurucunun 9. maddeyle korunan hakkına müdahale olduğunu tespit etmişse de çalışma zorunluluğu şeklindeki müdahalenin ikinci fıkradaki “*yasayla öngörülmüş olma*” koşulunu karşıladığı ve “*cezaevinde iyi düzenin korunması*” amacıyla uygulanması nedeniyle meşruluğunu kabul etmiş, cezanın orantılı olmasına da dikkat çekerek, başvuruyu açıkça dayanaktan yoksunluk sebebiyle kabul edilemez bulmuştur.⁴⁴ Bu dava, her ne kadar ilgili disiplin cezasının 9. madde ihlali oluşturmadığıyla sonuçlanmışsa da veganizmin 9. madde kapsamında korunan bir inanç olduğunu göstermesi gerekçesiyle, vegan hak savunucuları tarafından veganlık tarihi için bir mihenk taşı olarak kabul edilir.⁴⁵

AİHM’in 9. madde içtihatlarında dini ve inancı açığa vurma özgürlüğüne dahil olan “*dinsel uygulama*” ya da “*ritüel*” kavramlarını açıkça tanımlamaması ve dini kurallarla Sözleşme hükümlerinin çatıştığı hallerde uzmanlık gerektiren böyle bir alana bağlayıcı bir ilke koymaktan kaçınması⁴⁶ sebebiyle, veganizm çerçevesinde yapılan değerlendirmelerden dışa vurum niteliğindeki davranışları da örneklendirmek gerekir. Bu anlamda, AİHK’in W. başvurusunda veganizmin 9. maddeyle korunan bir inanç olduğu yönündeki tespiti, hayvansal ya da hayvanlar üzerinde test edilmiş ürünlerle temasın reddinin bu inancın dışa vurumu olarak kabul edilebileceğini gösterir.⁴⁷ Veganlıkla ilgili başka önemli bir dışa vurum örneği ise, kamu kurumlarından ve-

⁴⁴ AİHK, W. v. Birleşik Krallık, B. No: 18187/91, 10.02.1993. AİHK, bu kararda 9. maddenin ikinci fıkrasındaki meşru amaçlardan herhangi birini açıkça kullanmamışsa da “*cezaevinde iyi düzenin korunması*” amacını ilgili fıkra düzenlemesinde sayılan “*kamu düzeni*” amacıyla ilişkilendirmek mümkündür.

⁴⁵ Altun, 22; Vegconomist, *The Vegan Society: 30 Years Since Veganism was First Recognised in Law*, 14.02.2023, <https://vegconomist.com/politics-law/the-vegan-society-veganism-law/> (Erişim Tarihi: 30.06.2025).

⁴⁶ Doğru/Nalbant, s. 127.

⁴⁷ Maureen O’Sullivan Garcia, “Vegetarian and vegan rights in Europe: Chickening out or Egging them on?”, *dA. Derecho Animal*, C. 11, S. 4, 2020, s. 74.

ganlığa uygun beslenme seçeneklerinin talep edilmesiyle ilgilidir. Bu talep, kamu kurumlarının farklı inançlara uygun beslenme ihtiyaçlarını dikkate alarak, örneğin Müslümanlar için helal, Yahudiler için koşer ya da Budist inançlar çerçevesinde vejetaryen seçenekler sunmalarına ilişkin uygulamalarla benzerlik gösterir.⁴⁸

AİHM'in kendi beslenme düzenlerini özgürce oluşturamayan, geçici olarak devletin sağladığı gıdaya bağımlı olan, mahkûmların inançlarına uygun beslenme taleplerinin karşılanmasıyla ilgili devletlerin pozitif yükümlülüklerini ortaya koyduğu Jakobski v. Polonya kararı da bu anlamda önemlidir. Karara konu olayda başvuru, Budist inancına uygun etsiz yemek talebinin cezaevi yönetimince reddedilmesinin inanç özgürlüğünü ihlal ettiğini iddia etmiştir. Buna karşılık ilgili taraf devlet, başvurusunun bağlı olduğunu öne sürdüğü katı *Mahayana* ekolünde vejetaryenliğin teşvik edilmekle birlikte zorunlu tutulmadığını belirterek, söz konusu talebin inanç özgürlüğünün temel bir yönünü oluşturmadığını savunmuştur.⁴⁹ Müdahalenin, ikinci fıkrada belirtilen koşullara uygun ve yürürlükteki iç hukukta mahkûmun dini inançlarına uygun özel bir diyet sağlanmasının zorunlu olmaması gerekçesiyle de yasayla öngörülmüş olduğunu belirten taraf devlet, beslenme taleplerinin gözetim kurumlarınca olabildiğince karşılanması gerektiğini kabul etmekle beraber, her tutulan kişinin inancına göre özel beslenme taleplerinin karşılanmasının aşırı teknik ve mali yük oluşturacağını ifade etmiştir.⁵⁰ AİHM, devletin takdir yetkisine rağmen, yetkililerin cezaevi makamlarının menfaatleri ile başvuranın Budist dininin kurallarına uyarak dini inançlarını yerine getirme hakkı arasında uygun bir denge kuramaması nedeniyle 9. maddenin ihlal edildiği sonucuna varmıştır. Böylece devletlerin inanca bağlı beslenme tercihlerine saygı gösterme, bu tercihleri koruma ve gerçekleştirme yükümlülükleri doğrulanmış; cezaevi ortamında bireylere yönelik negatif yükümlülüklerin yanında pozitif yükümlülüklerin varlığı gösterilmiştir.⁵¹

⁴⁸ Silveira/Levy, s. 346-347.

⁴⁹ AİHM, Jakóbski v. Polonya, B. No:18429/06, 7.12.2010, Para. 39.

⁵⁰ AİHM, Jakóbski v. Polonya, Para. 41.

⁵¹ AİHM, Jakóbski v. Polonya, Para. 46-47. Kararda, Avrupa Cezaevi Kuralları'nın (Rec 92/2006)2 sayılı Tavsiye Kararı'nda mahkûmlara inançlarına uygun beslenme sağlanmasının tavsiye edildiği de hatırlatılmıştır. AİHM, Jakóbski v. Polonya, Para. 53-54.

İnancın gereği olarak vejetaryen beslenmenin dini inançları yerine getirme hakkı bakımından bir dışa vurum örneği olarak kabul edildiği bu kararda, hangi beslenme tercihlerinin 9. maddeyle korunabileceğini belirlemek için objektif kriterler belirlenmemiştir.⁵² AİHM'in başvurusunun vejetaryen beslenme talebinin inancı gereği olduğunu belirtmesine rağmen bu konuda somut argümanlar ortaya koymadığı gerekçesiyle 9. madde bağlamında inceleme yapmadığı Kobida v. Slovakya başvurusunda da konu cevapsız kalmıştır. İlgili başvuru bakım evinde ikamet eden engelli bir bireyin sağlığı, alışkanlıkları ve inancı gereğince vejetaryen beslenmeye ilişkin talebinin karşılanmamasına dayanır. Karara konu olayda başvuru, ücretini kendisinin ödediği vejetaryen yemek hazırlanması hizmetini içeren anlaşmanın iptaline rağmen ücret ödemeye zorlanmasının, Sözleşme'nin "Ayrımcılık yasası" başlıklı 14. maddesini ihlal ettiği iddiasındadır.⁵³ AİHM, mevcut koşullar gereğince başvurunun "Özel ve aile hayatına saygı hakkı" başlıklı 8. madde bakımından değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁵⁴ İlgili taraf devlet, başvurusunun ayrımcılık iddiasını temellendirmediğini ve vejetaryen beslenmenin kendisi için tıbbi bir zorunluluk teşkil etmediğini belirterek, talebin bir beslenme meselesinden çok yaşam biçimi tercihi olduğunu savunmuştur.⁵⁵ AİHM ise, vejetaryen beslenme hakkının 8. madde ya da Sözleşme ve Ek Protokollerdeki herhangi bir düzenleme kapsamında tanınmadığını belirtmiştir.⁵⁶ Mahkeme, başvurusunun, 8. madde kapsamında bir ihlal iddiasında bulunmadığını da dikkate alarak 14. madde yönünden yaptığı değerlendirmede, bakım evinde kalan benzer durumdaki kişilerin yemek için ödeme yapmaktan muaf tutulduklarının ortaya konulmadığı gerekçesiyle başvurusunun açıkça dayanaktan yoksun olması nedeniyle kabul edilemez olduğuna karar vermiştir.⁵⁷

⁵² Maria Clara Maffei, "The Vegetarian Diet in Prison: A Human Right? The Case of Jakóbski v. Poland", *International Courts and the Development of International Law: Essays in Honour of Tullio Treves*, Hague 2013, s. 495.

⁵³ AİHM, Kobida v. Slovakya, B. No: 39507/06, 15.11.2011, Para. 20 ve 34.

⁵⁴ AİHM, Kobida v. Slovakya, Para. 35.

⁵⁵ AİHM, Kobida v. Slovakya, Para. 38.

⁵⁶ AİHM, Kobida v. Slovakya, Para. 43.

⁵⁷ AİHM, Kobida v. Slovakya, Para. 48-51.

AIHM, daha sonraki yıllarda Budizm⁵⁸ ve İslam dininin gereklerine uygun beslenme taleplerinin 9. maddeyle korunan alana dair olduğunu belirterek, bu taleplerin saygı görmesi, korunması ve gerçekleştirilmesi gerektiğini ve özellikle mahkûmlar veya hastalar gibi bireylerin kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek durumda olmadıkları kurumsal bağlamlarda bu konunun taraf devletler için pozitif yükümlülükler getirdiğini tekrar vurgulamıştır.⁵⁹

AIHM, başvuruçuların inançlarının gerekliliklere uygun beslenme taleplerini 9. madde korumasında gördüğü içtihatlarında yalnızca geleneksel dinlerle bağlantılı konularda inceleme yapmıştır. AIHM'in veganizmin gereklilikleriyle ilgili sonuçlandırmış olduğu bir incelemesi de yoktur. AIHM'e tamamen seküler inançlara dayanan vegan beslenme taleplerinin ilgili kamu kurumlarınca reddedilmesiyle ilgili iki başvuru yapılmıştır; ancak bu davalar halen AIHM önünde derdesttir. Başvurular, kamu kurumlarının, sırasıyla cezaevinin ve bir hastanenin psikiyatri bölümünün tamamen vegan bir diyet sağlamayı reddetmesiyle ilgilidir.⁶⁰ G. K. v. İsviçre başvurusuna konu olay, başvuruçunun, vegan beslenme talebi karşısında *"cezaevinde mahkûmların inançlarına en yakın diyetten faydalanabilmesi için çeşitli önlemler alındığını bildiren"* Cezaevi Yönetimi'nin mektubunu *"vegan diyet sağlamayı reddetme kararı"* olarak nitelendirerek iç hukukta temyiz başvurusunda bulunmasına ve temyiz başvurusunun, ilgili mektup iç hukuka göre temyize tabi bir karar teşkil etmediği için İsviçre Federal Mahkemesi tarafından

⁵⁸ AIHM'in başvuruçunun gerekli tıbbi tedavi görmediğine dair *"İşkence yasağı"* başlıklı 3. madde ihlali iddiasını kabul edilemez bularak 9. madde bağlamında inceleme yürüttüğü kararı için bakınız: AIHM, Vartic v. Romanya, B. No: 14150/08, 17.12.2013, Para. 35 vd.

⁵⁹ AIHM, Saran v. Romanya, B. No: 65993/16, 10.11.2020'den aktaran Silveira/Levy, s. 347.

⁶⁰ AIHM önüne götürülen bu iki başvurudan, cezaevinde vegan beslenme talebine ilişkin olanı, *"İşkence yasağı"* başlıklı 3., *"Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü"* başlıklı 9. ve *"Etkili başvuru hakkı"* başlıklı 13. maddelerin ihlal edildiği iddialarını içerir. Bakınız: AIHM, G.K. v. İsviçre, B. No: 55299/20, Başvuru Tarihi: 27.09.2022. Hastanede vegan beslenme talebiyle ilgili *"Adil yargılanma hakkı"* başlıklı 6., *"Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü"* başlıklı 9., *"Etkili başvuru hakkı"* başlıklı 13. ve *"Ayrımcılık yasağı"* başlıklı 14. maddelerin ihlali iddialarını içeren diğer başvuru için bakınız: AIHM, A.S. v. İsviçre, B. No: 31515/22, Başvuru Tarihi: 27.09.2022. Bu başvuruda ayrıca m. 8 ihlali olup olmadığı da sorgulanmıştır. AIHM, G.K. ve A.S. v. İsviçre, 55299/20 ve 31515/22, Hukuki Özet.

reddedilmesine dayanır.⁶¹ A. S. v. İsviçre başvurusu da benzer şekilde, bir hastanenin psikiyatri bölümünde tedavi gören hastanın vegan beslenme talebinin çözümü bulacak ilgili birime aktarıldığını belirten Psikiyatri Bölümü Başkanlığının mektubunun “*karar*” olarak nitelendirilmesine ve başvurucunun iç hukuktaki temyiz başvurusunun, İsviçre Federal Mahkemesi’nce ilgili mektubun bir bilgilendirmeden ibaret olmakla hukuken bağlayıcılık taşımadığı, bu nedenle iç hukuka göre temyize tabi bir karar teşkil etmediği gerekçesiyle reddedilmesi üzerine yapılmıştır.⁶²

AIHM’in 9. madde ihlali iddiasının tamamen seküler bir inanca dayalı olarak sunulduğu bu başvuruları nasıl değerlendireceği konu bakımından önemlidir. AIHM’in mevcut içtihatları bakımından, geleneksel inançlara dayalı koşer ya da helal gıdaların sağlanmasına kıyasla vegan beslenmeye uygun gıdaların sağlanmasının lojistik ve mali bakımdan daha sürdürülebilir ve daha kolay olduğunu söylemek mümkündür. Bu nedenle kamu kurumları için daha az külfetli olan vegan beslenmenin sağlanmasının orantılılık ilkesine uygunluk taşıyacağını belirtmek gerekir ki bireylerin inançlarını ve bu bağlamdaki haklarını korumanın öneminin daha ağır basması gerektiği de şüphesizdir.⁶³

AIHM önüne inanç özgürlüğü ihlali iddiasıyla giden başvuruların çoğunluğu beslenmeye ilişkin taleplerden oluşmaktaysa da AIHM’in ortaya koyduğu değerlendirmeler, hayvanlar üzerinde test edilmiş ya da hayvanlardan elde edilmiş ürünlerin kullanılmamasına yönelik taleplerinin de 9. madde kapsamında koruma bulabileceğine işaret eder. Nitekim W. v. Birleşik Krallık kararında, hayvansal ya da hayvanlar üzerinde test edilmiş ürünlerle temasın reddedilmesinin veganizmin dışı vurumu olarak kabul edilmesi ve bu anlamda veganizmin 9. maddeyle korunan bir inanç olduğu yönündeki tespiti de bu değerlendirmeyi doğrular.⁶⁴

⁶¹ Silveira/Levy, s. 341-342.

⁶² Silveira/Levy, s. 342.

⁶³ Hayvansal temelli malzemelerin çıkarılmasını ve uygun şekilde ikame edilmesini gerektiren vegan beslenmenin uygulanması, belirli kasaplık teknikleri ve hazırlık standartları gerektiren dini diyetlerle karşılaştırıldığında daha kolaydır. Silveira/Levy, s. 347. Aynı yönde Maffei, s. 493, dn. 24.

⁶⁴ AIHM, W. v. Birleşik Krallık kararı hakkında açıklamalar için yukarıda “II. A. 2. AIHM’in Bir İnanç Sistemi Olarak Veganizm Konusundaki Yaklaşımı” başlığı altında yapılan açıklamalara bakınız.

B. Birleşmiş Milletler Kişisel ve Siyasal Haklar Sözleşmesi (BM KSHS) ve İnsan Hakları Komitesi'nin (İHK) Görüşleri Kapsamında İnanç Özgürlüğü

BM çatısı altında İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'ndeki (İHEB) düzenlemelere bağlayıcılık kazandırmak amacıyla kabul edilen sözleşmelerden KSHS 18. maddesinde düşünce, vicdan ve din özgürlüğünü ve azınlık haklarına yer verilen 27. maddesinde de etnik, dil ve din azınlıklarının haklarını düzenler.⁶⁵ Veganizmin bu düzenlemeler çerçevesindeki yeri, KSHS'nin denetim organı olan İHK'nın, Sözleşme sistemindeki yetkileri çerçevesindeki yorum ve görüşleri bağlamında değerlendirilebilir.⁶⁶ Veganlıkla doğrudan ilişkilendirilebilecek bir bireysel başvuru ya da devletlerarası başvuru yoktur; İHK'nın taraf devletlerin raporları sonucunda oluşturduğu nihai gözlem raporlarında da konuya dair bir açıklaması bulunmadığından, veganizmin bu kapsamdaki yeri İHK'nın genel yorumları doğrultusunda belirlenebilir.

İHK'nın, düşünce, vicdan ve din özgürlüğüyle ilgili 22 No'lu Genel Yorumu'nda 18. maddenin ilk fıkrasının herkesin istediği inanca sahip olma özgürlüğünü içerdiği vurgulanır.⁶⁷ Buna göre, tüm konularda düşünce özgürlüğü, kişisel inançları, din veya inancı benimseme, bireysel ya da başkalarıyla birlikte açığa vurulması fark etmeksizin ilgili düzenlemenin kapsamındadır. İHK, maddede geçen düşünce özgürlüğü ve vicdan özgürlüğünün, inanç özgürlüğüyle eşit korumadan yararlanacağını da belirtir.⁶⁸ İHK, ilahi, ilahi olmayan ve ateist inançların da 18. madde kapsamında korunduğunu belirterek, bu düzenlemenin geleneksel dinlerle veya geleneksel dinlerin kurumsal özelliklerine veya uygulamalarına benzer özelliklere sahip din ve inançlarla sınırlı

⁶⁵ O'Sullivan Garcia, s. 73.

⁶⁶ İnsan Hakları Komitesi'nin (İHK) yürüttüğü denetim mekanizması için: Mesut Gülmez, *Birleşmiş Milletler Sisteminde İnsan Haklarının Korunması*, Ankara 2004, s. 207-208.

⁶⁷ United Nations Human Rights Committee, General Comment No. 22: Article 18 (Freedom of Thought, Conscience and Religion), CCPR/C/21/Rev.1/Add.4, 30 July 1993. <https://www.refworld.org/legal/general/hrc/1993/en/13375> (Erişim Tarihi: 29.09.2025). BM İnsan Hakları Komitesi'nin (İHK) "Madde 18: Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü" konulu 22 No'lu Genel Yorumu'nun Türkçe çevirisi için: *Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi'nin Genel Yorumları*, (çev. Lema Uyar), İstanbul 2006, s. 56-60.

⁶⁸ BM İHK, Genel Yorum No. 22, Para. 1.

olarak algılanamayacağını altını çizer. İHK din veya inançlar arasındaki hiyerarşik ayrımların ve bunlara yönelik ayrımcı uygulamaların endişe verici olduğunu ifade ederek,⁶⁹ veganizmin de dahil edilebileceği inançlar arasında ayrımcılık yasasını ortaya koyar.

İHK, 18. madde kapsamında düzenlediği özgürlük bağlamında hiçbir sınırlamanın meşru kabul edilemeyeceği alanlardan ilkinin, “düşünce ve vicdan özgürlüğü veya herhangi bir din veya inanca mensup olma özgürlüğü” olarak belirtir; sınırlamanın kabul edilemeyeceği ikinci alanı da “hiç kimse düşüncelerini, herhangi bir din veya inanca bağlılığını açıklamaya zorlanamaz” ifadesiyle gösterir.⁷⁰ İlgili madde kapsamında sınırlamanın meşru kabul edilebileceği alan ise “din veya inancı ortaya koyma özgürlüğü” olarak açıklanır.⁷¹ İHK’nın, din ya da inanca sahip olma ve benimseme hakkı bakımından öngörülmüş korumanın “dini özellik taşımayan inançlara sahip olanlar”⁷² için de geçerli olduğunu belirtmesi, veganizmin dini referansla tanımlanmadığı haller için de müdahalenin meşru kabul edilemeyeceği bir alan yaratır. Belirli sınırlamalara tabi tutulabilecek, “bireysel ya da başkaları ile birlikte toplu olarak ve aleni veya özel olarak” kullanılabilecek olan din ve inancı ortaya koyma özgürlüğünü de geniş bir biçimde açıklayan İHK, bu kapsama yalnızca tören gibi eylemlerin değil, aynı zamanda “beslenme ile ilgili belirli adetleri”, “belirli kıyafetlerin giyilmesini” de dahil eder.⁷³ Bu doğrultuda, veganizmin inanç olarak kabulü halinde, hayvansal ürün tüketmeme ve hayvansal ürünleri giysi ya da araç olarak kullanmama gibi kurallar İHK’nın bu açıklaması doğrultusunda temellendirilebilecektir.

İHK’nın önüne bireysel başvuru yoluyla gelen *Alger v. Avustralya* başvurusundaki görüşü, veganlığın 18. maddeyle korunabilecek bir inanç olduğunu destekler niteliktedir. İlgili başvurunun temelini, başvurucunun zorunlu oy kullanma sistemine karşı sahip olduğu görüşlerinin 18. madde kapsamındaki “diğer inançlardan” kabul edilmesi gerektiği ve bu nedenle Avustralya hukukundaki zorunlu oy kullan-

⁶⁹ BM İHK, Genel Yorum No. 22, Para. 2.

⁷⁰ BM İHK, Genel Yorum No. 22, Para. 3.

⁷¹ BM İHK, Genel Yorum No. 22, Para. 4.

⁷² BM İHK, Genel Yorum No. 22, Para. 5.

⁷³ BM İHK, Genel Yorum No. 22, Para. 4.

ma yükümlülüğünün 18. maddeyle bağdaşmadığı iddiası oluşturur.⁷⁴ Taraf devlet başvurucunun oy kullanmamasını dayandırdığı zorunlu oy kullanma sistemine karşı çıkışının, 18. madde kapsamında korunan bir inanç olarak temellendirilmediğini ve bir “görüş” oluşturduğunu belirtmiştir.⁷⁵ Taraf devlet ayrıca, Sözleşme’nin hazırlık çalışmalarında, “inanç” kavramıyla, “çeşitli gerekçelerle ulaşılabilecek fikir ve konular hakkındaki sınırsız bireysel görüş ve kanaatlerden ziyade, pasifizm ve ateizm gibi inanç sistemlerinin, ideolojilerin ve yaşam felsefelerinin” kastedildiğini ve bununla “çeşitli teistik inançların yanı sıra agnostisizm, özgür düşünce, ateizm ve rasyonalizm gibi diğer inançları da kapsayacak” bir anlamın ifade edilmeye çalışıldığını aktarmıştır.⁷⁶ İHK da incelemesinde, “18. maddenin teistik, teistik olmayan ve ateistik inançlar ile herhangi bir din veya inancı benimsememe hakkını” kapsadığını ve ilgili maddenin korumasının “geleneksel dinlerle veya geleneksel dinlere benzer kurumsal özellikler ya da uygulamalar taşıyan din ve inançlarla” sınırlı olmadığını hatırlatmakla birlikte; başvurucunun oy kullanmama isteğinin 18. maddeyle korunan bir inanca dayandığının yeterince temellendirilmemesi gerekçesiyle, iddianın kabul edilemez olduğuna karar verir.⁷⁷ İHK’nın ortaya koyduğu bu ilkesel ifadeler doğrultusunda, pasifizm veya ateizme benzeyen din dışı, kişisel bir inanç meselesi ve yaşamın felsefi bir değerlendirmesine dayanan bir ilkeler sisteminden oluşan veganizmin bir inanç sistemi olarak 18. madde kapsamında korunan bir “inanç” teşkil edeceği söylenebilir.⁷⁸

İHK’nın “ana-babaların veya vasilerin din ve ahlak eğitimini güvence altına alma hakları”nın da sınırlamaya tabi tutulamayacağını belirtmesi,⁷⁹ çocukların veganizmin beslenme, giyinme ve diğer gereksinimlere dair kurallarına uygun şekilde eğitim görmeleri için temel oluşturur.

⁷⁴ UN Human Rights Committee, *Alger v. Australia*, Communication 2237/2013, 13 July 2017, CCPR/C/120/D/2237/2013, Para. 2.7 vd. <https://juris.ohchr.org/casedetails/2315/en-US> (Erişim Tarihi: 23.01.2026).

⁷⁵ UN Human Rights Committee, *Alger v. Australia*, Para. 4.8.

⁷⁶ UN Human Rights Committee, *Alger v. Australia*, Para. 4.8. Ayrıca bakınız: Angela Radich, “Veganism and the Law in Australia: Is Discrimination against Ethical Vegans Unlawful”, *Law and Veganism: International Perspectives on the Human Right to Freedom of Conscience*, London 2021, s. 6.

⁷⁷ UN Human Rights Committee, *Alger v. Australia*, Para. 6.5.

⁷⁸ Radich, s. 6-7.

⁷⁹ BM İHK, Genel Yorum No. 22, Para. 8.

Vegan Derneği de veganlığı bir inanç olarak görmenin ve vegan çocukların inançlarının, BM Çocuk Hakları Komitesi'nin 2023 tarihli Çocuk Hakları ve Çevre Hakkındaki İklim Değişikliğine Odaklı 26 No'lu Genel Yorumu bağlamındaki "çevre ve iklim felaketiyle ilgili güncel misyonuyla bağlantılı olarak" ele alınması gerekliliğine işaret eder.⁸⁰

İHK'nın 22 No'lu Genel Yorumu'nda sınırlandırmaların ancak 18. maddenin üçüncü fıkrasında öngörülen amaçlar bakımından söz konusu olabileceği ve sınırlandırmayı gerektirecek bir ihtiyaçla "doğrudan ilgili ve orantılı" olması gerekliliği yanında, "ayrımcı amaçlar" taşımaması ve "ayrımcı biçimde uygulanmaması" gerektiği de vurgulanır. Bu doğrultuda hali hazırda belirli hakları yasal sınırlandırmalara tabi tutulmuş olan, örneğin cezaevinde bulunan kişilerin "kendi inançlarını ve dinlerini ortaya koyma" özgürlüklerinin diğerleriyle aynı uygulamadan yararlanacağını altı çizilir.⁸¹ İHK'nın temel haklarından sadece devletin desteği aracılığıyla yararlanabilen kişilerin durumuna böylece dikkat çekmesi, cezaevinde geleneksel dinleri benimsemiş kişilerin inanç özgürlüğüne ilişkin talepleri kadar veganizmi benimsemiş kişilerin talepleri bakımından da önemlidir.

İHK, 22 No'lu Genel Yorumu'nda vicdani ret hakkının "18. maddeden kaynaklanan" haklar bağlamında talep edildiğini ve birçok Taraf Devletin de bu talepleri askerlikten muaf tutma ya da alternatif ulusal hizmetler öngörmek suretiyle karşıladığını söyler.⁸² KSHS'nin vicdani ret hakkını açıkça içermemesine karşılık, İHK, "öldürücü silah kullanma zorunluluğunun, inanç özgürlüğü ve dini veya inancı ortaya koyma hakkıyla ciddi şekilde çatışması durumunda" böyle bir hakkın 18. maddeden türetililebileceğini belirtir. Vicdani retçiler tarafından benimsenen ve vicdani ret nedenlerini gerekçelendiren farklı inançların, "içeriğine dayatılarak" ayırım yapılamayacağı da ayrıca ifade edilir.⁸³ İHK'nın vicdani

⁸⁰ Alexandra Cantarelli, "Children's Rights, The Environment, Climate Disaster and Veganism: A Comment on new United Nations' Authoritative Guidance", *The Vegan Society*, 15.08.2023, <https://www.vegansociety.com/get-involved/international-rights-network/international-rights-network-blog/childrens-rights> (Erişim Tarihi: 13.08.2025).

⁸¹ BM İHK, Genel Yorum No. 22, Para. 8.

⁸² BM İHK, Genel Yorum No. 22, Para. 11.

⁸³ BM İHK, Genel Yorum No. 22, Para. 11. İHK'nın bu ifadeleri, daha sonra AİHM kararlarında da yansımaları bulmuştur. AİHM, *Enver Aydemir v. Türkiye*, B. No: 26012/11, 07.06.2016, Para. 47.

reddin dayandığı inanç sistemlerinin herhangi bir dine dayandırılması gerekliliğine ilişkin belirleme yapmaması, veganizmin bir inanç olarak kabulü halinde herhangi bir dine dayandırılmasına dair bir gerekliliğin olmayacağını, seküler şekilde yorumlanabileceğini düşündürür.

İHK'nın KSHS'nin azınlık haklarıyla ilgili 27. maddesiyle ilgili Genel Yorumu'nda, bu maddedeki kavramların, *"korunması gereken kişilerin belirli bir gruba ait olan ve ortak bir kültür, din ve/veya dili paylaşan kimseler"* olduklarını ifade eder.⁸⁴ İHK ilgili Genel Yorumu'nda *"objektif kriterler"*⁸⁵ ile belirlenecek olan azınlık gruplarının haklarının, doğal kaynakların kullanılmasıyla ilişkilendirilebileceği meselesine de çeşitli kültürlerin av, balıkçılık gibi geleneksel aktivitelerine izin verme şeklinde değinir.⁸⁶ Veganların sürdürülebilirlik ya da doğanın korunması gibi ortak motivasyonlar çerçevesinde belirli yaşam pratiklerini paylaşmaları, belirli bir kültürü paylaşan kişi grubu sayılabileceklerini düşündürse de, İHK'nın 27. maddeyle ilgili Genel Yorumu'nda azınlık kavramını tarihsel olarak belirli gruplarla sınırlı tutar şekilde dar biçimde açıkladığı görülmektedir. Bu anlamda, veganların 27. madde kapsamında bir azınlık olarak tanınmasının bir imkândan çok sınırlılığı ifade ettiğinden bahsedilebilir.

C. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası Kapsamında İnanç Özgürlüğü

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası kapsamında inanç özgürlüğü, *"Din ve Vicdan Hürriyeti"* başlıklı 24. madde ve *"Düşünce ve Kanaat Hürriyeti"* başlıklı 25. maddeyle düzenlenir. Anayasa'nın 24. maddesi *"dinsel nitelikli"* bir düzenleme iken; 25. madde *"din dışı kategori"*ye ilişkindir.⁸⁷

⁸⁴ United Nations Human Rights Committee, General Comment No. 23: Article 27 (Rights of Minorities), CCPR/C/21/Rev.1/Add.5, 8 April 1994, Para. 5.1, <https://www.refworld.org/legal/general/hrc/1994/en/26900> (Erişim Tarihi: 29.09.2025). BM İnsan Hakları Komitesi'nin (İHK) "Madde 27: Azınlık Hakları" konulu 23 No'lu Genel Yorumu'nun Türkçe çevirisi için: *Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi'nin Genel Yorumları*, (çev. Lema Uyar), İstanbul 2006, s. 61-65.

⁸⁵ BM İHK, Genel Yorum No. 23, Para. 5.2.

⁸⁶ BM İHK, Genel Yorum No. 23, Para. 7.

⁸⁷ Tolga Şirin/Erkan Duymaz/Deniz Yıldız, *Türkiye'de Din ve Vicdan Özgürlüğü: Sorunlar, Tespitler ve Çözüm Önerileri*, Ankara 2016, s. 15.

Anayasa'nın ilgili maddelerinin veganizm açısından imkânları ve sınırlılıkları değerlendirmesinde çalışmanın kapsamı ve amacı da göz önünde bulundurularak AYM'nin bireysel başvuru yoluyla önüne gelen davalardaki yorumu incelenecektir.⁸⁸ AYM'ye bireysel başvuru yoluna, Anayasa ve AİHS'in "ortak koruma alanı"⁸⁹ kapsamına giren hak ve özgürlükler dahildir. Bu çerçevede, inanç temelli başvurular hem Anayasa'nın 24. maddesi hem de AİHS'in 9. maddesi kapsamında olduğundan bireysel başvurunun konusunu oluşturabilir.⁹⁰ AYM'nin bu yetkisi kapsamındaki kararlarıyla AİHM kararları arasında bağlantı kurularak bir değerlendirmeye varmak konu bakımından işlevseldir. Nitekim AYM de Anayasa ve AİHS'in ilgili düzenlemeleri her ne kadar ifadeleri bakımından birbirinden ayrılmaktaysa da, AİHS'te mevcut ve AİHM'in kullandığı kavramlardan sapmayarak konuya dair benzer açıklamalar getirmiş ve böylece ilgili düzenlemeler arasında paralellik kurmaya çalışmıştır.⁹¹

1. Anayasa Mahkemesi'nin (AYM) Bireysel Başvuru Kararlarındaki "İnanç Özgürlüğü" Açıklamalarına Genel Bakış

Veganizmin anayasal korumaya sahip bir inanç oluşturup oluşturmayacağını belirlemek için, AYM'nin bireysel başvuru kapsamındaki değerlendirmelerine bakmak gerekir. AYM önüne gelen ilk başvurulardan biri olan Tuğba Arslan Başvurusu'nda, AİHM'in 9. madde bağlamındaki değerlendirmelerine benzer şekilde, Anayasa'nın 24. maddesinin; inanca sahip olma ya da olmama, inancın serbestçe değiştirilebilmesi, inancı açıklamaya zorlanmama, bunlardan dolayı kınanmama ve baskı altına alınmama şeklinde hakları güvenceye alan ve

⁸⁸ AYM'nin bireysel başvuru öncesindeki içtihatlarının inanç özgürlüğünün kapsamını ve sınırlarını güncel olarak kavramak için yetersiz olduğundan bahsetmek mümkündür. Aynı yönde açıklamalar için: Hasan Sayim Vural, "Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru ve Din Özgürlüğü," *Anayasa Yargısı*, 2015, C. 31, S. 1, 2015, s. 349-350.

⁸⁹ AYM, Mehmet Yiğiner Başvurusu, B. No: 2014/1944, T. 23.07.2014, Para. 20.

⁹⁰ Tolga Şirin, *Bireysel Başvuru (Anayasa Şikâyeti) Usul Hukuku*, Ankara 2018, s. 77-102.

⁹¹ Vural, s. 351.

mutlak olarak sahip olunan bir içsel alan⁹² ile “öğretim, uygulama, tek başına veya topluca ibadet ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açığa vurma” haklarının yer aldığı sınırlanabilecek bir alanı ifade eden dışsal alanı koruma altına aldığını söyler.⁹³ AYM, her türlü devlet müdahalesinden bağımsız olarak nitelendirilen içsel alan boyutu haricinde, Anayasa’nın 24. maddesinin “*bir din veya inançtan kaynaklanan veya esinlenen her davranışı*” ve “*kamusal alanda bir inancın gerektirdiği biçimde davranma hakkını*” her durumda korumayacağını belirtir ve din ve inancı açığa vurma özgürlüğünün sadece “*Anayasa’nın 24. maddesinin beşinci fıkrasında belirtilen nedenlerle ve Anayasa’nın 13. maddesindeki koşullarda*” sınırlanabileceğini de ekler.⁹⁴

AYM, belirli koşullar altında sınırlandırılabilir olan din ve inancı açığa vurma özgürlüğüne müdahalenin hangi durumlarda meşru sayılabileceğini tespit etmek için öncelikle korunmakta olan bir hakkın varlığını arar ve sonrasında ilgili müdahalenin Anayasa’nın 13. maddesi kapsamında kanunla öngörülme, meşru bir amaca sahip olma, demokratik toplumda gerekli olma ve ölçülülük ilkesine aykırı olma şartlarını sağlayıp sağlamadığını değerlendirir.⁹⁵ AYM’nin korumakta olan bir hakkın varlığına dair incelemesi kapsamında, hangi inançların ilgili maddenin korumasından yararlanabileceğine dair açıklamaları, veganizmin AYM önündeki yargılamada nasıl inceleme bulacağı sorusunun cevabı için yol göstericidir.

AYM, “*vicdan*”, “*dini inanç*” ve “*kanaat*” kavramları hakkında kapsamlı bir tanımlama yapmanın zorluğuna işaret ederek, bir davranı-

⁹² Din, vicdan, düşünce ve kanaatleri açıklamaya zorlanmama ve bundan dolayı suçlanmama 24. maddede açıkça tanındığı gibi ayrıca 15. maddede düzenlenen dokunulmaz nitelikteki çekirdek haklardan da biridir. İnancını açıklamaya zorlama Türk Ceza Kanunu’nun 115. maddesiyle suç olarak düzenlenmiştir. Özenc, 2019, s. 22.

⁹³ AYM, Tuğba Arslan [GK], B. No: 2014/256, T. 25.06.2014, Para. 56, 57. Aynı yönde: AYM, Esra Nur Özbey Başvurusu, B. No: 2013/7443, T. 20.05.2015, Para. 48.

⁹⁴ AYM, Tuğba Arslan, Para. 59. AYM’nin 24. maddenin beşinci fıkrasında düzenlendiğini belirttiği nedenler esasen Anayasa’nın “*Temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılmaması*” başlıklı 14. maddesindeki düzenlemeye benzer ve kimsenin “*Devletin, sosyal, ekonomik, siyasi veya hukuki temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasi veya kişisel çıkarlar yahut nüfuz sağlama amacıyla her ne surette olursa olsun dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar*” edemeyeceğine ve kötüye kullanamayacağına ilişkindir.

⁹⁵ AYM, Tuğba Arslan, Para. 61, 79, 147.

şın 24. madde kapsamına girip girmediğini belirlemek üzere dikkate alınması gerekenin, “*somut olayın koşulları*” olduğuna dikkat çekmiştir.⁹⁶ “*Din veya inancın açığa vurulması hakkının*” kapsamı konusunda ise hem 24. madde hem de uluslararası sözleşmelerin ilgili düzenlemelerinde geçen dışa vurum hallerinin göz önünde bulundurulması gerekliliğini ortaya koymuş,⁹⁷ ancak “*hangi inanç türlerinin açığa vurulabilir nitelikte*” olduğunun belirlenemez olduğunu belirterek inançların niteliğiyle ilgili iki güçlükten bahsetmiştir.⁹⁸ Bunlardan ilki, inancın gerçekten varlığı ve statüsünün tespiti; ikincisi ise açığa vurumun bahsi geçen din veya inancın ilkelerine uygunluğunun ispatına ilişkindir.⁹⁹ Bu güçlükleri aşmak için AYM yine somut olayın koşulları dahilinde tespit yapılması gerektiğini söyler. Bir davranışın “*herhangi bir din veya inancın açığa vurulabilir nitelikte bir yönünü*” oluşturduğuna dair tespitte gündeme gelebilecek zorlukların ise somut olay çerçevesinde şu noktaların değerlendirilmesi aracılığıyla aşılabileceğini söyler: “*din ve inanç ile açığa vurulan davranış arasında yapısal veya teorik bir bağlantının*” varlığı, “*davranışın ortaya çıktığı zaman ve mekân*” ve birey tarafından davranışın inancı ile gerekçelendirilip gerekçelendirilmesi.¹⁰⁰

AYM, inanç özgürlüğüne dair açıklamalarında demokratik devlet ve laiklik ilkesine atıfta bulunarak özgürlüğün kapsamına dair belirlemelerde de bulunur. Bu anlamda, kişilerin yaşam biçimlerini, kimliklerini ve diğer insanlarla ilişkilerini etkileyen din ve inançların toplum içinde çeşitliliğe sahip olduğunu ve buna inançsızlığın da dahil edilebileceğini; farklı din ve inançların bir arada yaşayabilmesini sağlamanın da “*demokratik ve laik devletin temel amaçlarından biri*” olduğunu söyler.¹⁰¹ “*Farklı dini inanca sahip olanlar ya da herhangi bir inanca sahip olmayanlar*”ın laik devletin amacı gereği din ve vicdan özgürlüğü kapsamında koruma bulacağını vurgulayan AYM böylece inançsızlığı da inanç özgürlüğünün kapsamına dahil eder.¹⁰²

⁹⁶ AYM, Tuğba Arslan, Para. 62.

⁹⁷ AYM, Tuğba Arslan, Para. 63.

⁹⁸ AYM, Tuğba Arslan, Para. 64.

⁹⁹ AYM, Tuğba Arslan, Para. 64.

¹⁰⁰ AYM, Tuğba Arslan, Para. 67.

¹⁰¹ AYM, E. 2012/65, K. 2012/128, 20.09.2012, s. 11.

¹⁰² AYM, Tuğba Arslan, Para. 137; Altun, s. 30.

AYM devletin bu kapsam dahilindeki yükümlülüklerine de yine laiklik ilkesine atıfla değinir. Bu doğrultuda, *“devletin bir dini ya da inancı resmi olarak benimsememesi”* ve *“bireylerin din ve vicdan hürriyetine zorunlu nedenler olmadıkça müdahale etmemesi”*ni negatif yükümlülük gerekliliği,¹⁰³ *“din ve vicdan hürriyetinin önündeki engellerin kaldırması, kişilerin inandıkları gibi yaşayabilecekleri uygun bir ortamı ve bunun için gerekli imkânları sağlaması”*nı ise pozitif yükümlülük gerekliliği olarak belirler.¹⁰⁴ İlgili *“özgürlüğün rahatça kullanılabileceği bir ortam sağlama”* olarak belirlenen,¹⁰⁵ pozitif yükümlülük ayrıca devleti, bireylerin inanç özgürlüğünden *“barışçıl şekilde yararlanma haklarını”* güvenceye almakla da yükümlü kılar.¹⁰⁶

AYM’nin bir bireysel başvuru çerçevesinde ortaya koyduğu bu açıklamaları, inanç özgürlüğünün kapsamını ve devletin yükümlülüklerine genel hatlarıyla gösterse de, veganizmin bu kapsamında korunabilmesiyle ilgili kesin açıklamalar yapmak için yetersizdir. Bu anlamda AYM’nin konuya daha yakın bir bireysel başvuru değerlendirmesine de başvurulmalıdır.

2. AYM’nin Vejetaryenliğe Dair İnanç Özgürlüğü Bağlamındaki Tespitleri

AYM’nin doğrudan veganizmle ilişkilendirilebilecek bir değerlendirmesi mevcut değilse de vejetaryen bir mahkûmun, Anayasa’nın 10. maddesindeki eşitlik ilkesi, 17. maddesindeki insan haysiyeti ile bağdaşmayan muamele yasağı ile 25. maddesindeki düşünce ve kanaat hürriyetinin ihlal edildiği iddiasıyla yaptığı başvuru kapsamındaki açıklamaları, konuya dair ipuçları içerir.¹⁰⁷ Karara konu olayda başvurucu, cezasının infazı sırasında Cezaevi İdaresi’ne başvurarak et ve et ürünlerinden hiçbirini tüketmediği gerekçesiyle protein ihtiyacını bireysel anlamda karşılamak üzere kendisine dış kantinden yumurta ve mantar gibi besin maddelerinin satın alınması imkânının sağlanması talebinde bulunmuş,¹⁰⁸ ancak başvurucunun talebi ilgili Ceza İnfaz Ku-

¹⁰³ AYM, Tuğba Arslan, Para. 138.

¹⁰⁴ AYM, Tuğba Arslan, Para. 138.

¹⁰⁵ AYM, Esra Nur Özbey, Para. 82.

¹⁰⁶ AYM, Esra Nur Özbey, Para. 83.

¹⁰⁷ AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], B. No: 2013/2582, T. 03.03.2016.

¹⁰⁸ AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Para. 11

rumu Müdürlüğü İdare ve Gözlem Kurulu'nun kararıyla reddedilmiştir.¹⁰⁹ Başvurucunun karara itirazı, İnfaz Hâkimliği'nce *"kararın kanuna uygun olduğu"* gerekçesiyle reddedilmiş¹¹⁰ ve başvuru Ağır Ceza Mahkemesi'ne itirazda bulunmuştur.¹¹¹ İtirazında 5275 sayılı Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun'un *"Hükümlünün beslenmesi"* başlıklı 72. maddesindeki *"dini ve kültürel gerekleri göz önünde tutularak besin verilir"* düzenlemesini hatırlatan başvuru, et ve türevlerini tüketen diğer mahkûmlarla karşılaştırıldığında cezaevi yönetiminin standart uygulamasının sağlığı açısından gerekli proteini almasına yeterli olmadığını belirtmiştir.¹¹² Cezaevi yönetiminin *"herkesi et yemeye zorlamak"* yönündeki tavrını *"kültürel gerekleri göz önünde bulundurmamak"* olarak anlamlandıran başvuru, bunu *"insan hakları ihlali"* ve *"kanunların tanımadığı keyfi bir cezalandırma ve eziyet"* olarak değerlendirmiştir.¹¹³ İtirazı inceleyen Ağır Ceza Mahkemesi'nce itiraz yerinde bulunarak başvuru *"tam teşekküllü bir devlet hastanesine sevk edilerek et ve türevlerini yiyip yiyemediği hususunda rapor aldırılarak et ve türevlerini yiyemediğinin raporla tespit edilmesi halinde hükümlünün protein ihtiyacının karşılanması amacıyla parasının hükümlü tarafından karşılanmak üzere iç ya da dış kantin aracılığıyla hükümlüye yumurta temin edilip verilmesine"* karar vermiştir.¹¹⁴ Başvuru hastaneye sevk edilmesi neticesinde başvuru *"et ve et ürünleri yemesinde tıbben sakınca olmadığı"*ni gösteren bir rapor hazırlanmıştır.¹¹⁵

Başvurucunun vejetaryen olup olmadığının tespiti için hastaneye sevk edilerek vejetaryenliğinin hastalık olarak değerlendirilmesi ve diğer mahkûmlara uygulanmayan bir usulün uygulanmasını inceleyen AYM, başvuru şikâyetlerinin Anayasa'nın 17. ve 24. mad-

¹⁰⁹ 17.06.2015 tarihli ve 25848 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan Ceza İnfaz Kurumlarında Bulundurulabilecek Eşya ve Maddeler Hakkında Yönetmelik'in 4. maddesinin gerekçe gösterildiği kararda başvuru talebinin, kantinde yumurta satışı yapılmadığı, et ve et ürünleri tüketmeyenler için kurum mutfağında ayrı yemek çıkarıldığı ve haftada iki kez kahvaltıda yumurta verildiği gerekçeleriyle yerinde görülmediği belirtilmiştir. AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Para. 12.

¹¹⁰ AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Para. 14

¹¹¹ AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Para. 15.

¹¹² AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Para. 15.

¹¹³ AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Para. 15.

¹¹⁴ AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Para. 16.

¹¹⁵ AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Para. 17.

deleriyle ilgili olduğunu belirtir.¹¹⁶ Başvuruya konu olayın 24. madde kapsamına girip girmediğini değerlendiren AYM, bir davranışın ilgili korumadan yararlanabilmesinin somut olay bağlamında değerlendirileceğini yineler.¹¹⁷ AYM'nin 24. maddenin “dinî nitelikte olsun ya da olmasın bir inancın ve bu inancın bir tezahürü olan kanaatin sonucu ortaya konan değerleri”¹¹⁸ koruma altına alacağını belirten açıklaması ise özgürlüğün kapsamını, veganizmin de korunabileceği biçimde genişletir niteliktedir.

AYM, “din, inanç ya da kanaatten kaynaklanan veya esinlenilen her türlü” davranışın 24. madde korumasından yararlanamayacağını; AİHM kararlarına atıfla “yeterli derecede ikna ediciliğe, ciddiyete, tutarlılığa ve etkiye ulaşan bir inanç” niteliklerine sahip din, inanç veya kanaatin korumadan yararlanabileceğini söyler.¹¹⁹ Ayrıca “bir inanç veya kanaatin” koruma kapsamında kabul edilebilmesi için yine AİHM kararlarına atıfla iki şart daha ortaya koyar: bireyin ilgili “inanç ya da kanaat temelinde hareket edip etmediği” ve bireyin “davranışının korunması gereken inanç veya kanaatlerinin bir dışa vurumu olup olmadığı”.¹²⁰ AYM, inanç ve kanaatlerin sadece forum internum boyutuyla değil, bunların “dışa vurumu olan yaşam tarzını” da içerecek bir koruma öngörmesi gerektiğini; “mutlak olmamakla birlikte ibadet olarak kabul edilecek durumlarda” ise korumanın daha geniş yorumlanacağını ekler.¹²¹ Bu kapsamda sadece davranışların değil, yaşam tarzlarının da korunabileceğine işaret eden AYM, ilgili inançla davranış arasında “samimi bir bağlantı”nın olması gerekliliğini ortaya koyar ve inançla davranış arasındaki “yeterli yakınlığın ve bağlantının varlığı”nın da “her olayın kendi şartları” çerçevesinde değerlendirilebileceğini belirtir.¹²²

AYM bu kapsamda başvurucunun vejetaryen olduğu gerekçesiyle et ve türevlerini tüketmemesinin, iç dünyasının bir dışa vurumu olarak kabul edilebileceğini; ancak “vejetaryenliğin Anayasa'nın 24. maddesi kapsamında ileri sürülebilmesi ve korunabilmesi için en azından bir inancın

¹¹⁶ AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Para. 31.

¹¹⁷ AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Para. 33.

¹¹⁸ AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Para. 33.

¹¹⁹ AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Para. 34.

¹²⁰ AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Para. 35.

¹²¹ AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Para. 35.

¹²² AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Para. 36.

motivesi veya etkisi ile yapılmasının” gösterilmesi gerektiğini belirtir.¹²³ AYM, başvurucunun itiraz dilekçelerinde ya da başvuru formunda vejetaryenliği *“beslenme tercihi veya sağlık sorunları dışında”* bir nedene dayandırmaması, vejetaryenliğinin bir dini inanç ya da din dışı inanç veya kanaatle bağlantısını kurmamış olması nedeniyle vejetaryenliği 24. madde bağlamında incelemez.¹²⁴ Vejetaryenliğin, *“bir yaşam tarzı olarak”* bireyin kendisini tanımlamasındaki önemini dikkate alan AYM, *“vejetaryenliğin korunması gereken bir yaşam tarzı”* olduğunu¹²⁵ kabul etmekle birlikte; oy çokluğuyla başvurucunun *“beslenmeye ilişkin bir tercihini”*¹²⁶ yansıtan vejetaryenliğin, inanç özgürlüğü kapsamında değerlendirilmemesi gerektiği sonucuna varır.¹²⁷

Söz konusu Şehmus Özsubaşı Başvurusu’nda vejetaryenliğe dair bir ihlal iddiasının inanç özgürlüğü kapsamında değerlendirilmesi için başvurucunun vejetaryenliğini bir din veya din dışı inanca dayandırması gerekliliğini arayan çoğunluk görüşünün aksine açıklamalar içeren karşı oy gerekçesinde ise, veganizmin anayasal kapsamda korumaya bulabilmesi için önemli tespitler mevcuttur. Karşı oy gerekçesinde, vejetaryenliğin *“inancın, vicdani kanaatin ya da düşüncenin yansıması”* olduğu bilgisiyle, bireyi *“vejetaryenliğinin kaynağını”* açıklamak zorunda bırakmanın başvurucular için gereksiz bir yük oluşturduğu belirtilir.¹²⁸ Burada vejetaryenliğin 24. maddeyle korunup korunma-

¹²³ AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Para. 37.

¹²⁴ AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Para. 37.

¹²⁵ AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Para. 38.

¹²⁶ AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Para. 38.

¹²⁷ AYM, ilgili başvurunun *“Anayasa’nın 17. maddesinin üçüncü fıkrasında düzenlenen insan haysiyeti ile bağdaşmayan muamele yasağı, Anayasa’nın 17. maddesinin birinci fıkrası kapsamında kişinin maddi ve manevi varlığının korunması hakkı ile Anayasa’nın 10. maddesinde korunan eşitlik ilkesi kapsamında incelenmesi gerektiği”* yönünde değerlendirilmedi bulunur. AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Para. 39. AYM, başvuruyu, oybirliğiyle, m. 17/3’te düzenlenen insan haysiyeti ile bağdaşmayan muamele yasağının ihlali bakımından açıkça dayanaktan yoksun bularak kabul edilemezliğine karar vermiştir. AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Para. 52. AYM, başvuruyu 10. madde bakımından ayrıca incelemeyi gerekli görmemiş ve başvurucunun ihlal iddiasında bulunduğu 25. madde bakımından da değerlendirme yapmamıştır. AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Para. 54 vd. Başvuruyu, m. 17/1’de düzenlenen maddi ve manevi varlığın korunması hakkı bakımından inceleyen AYM, oybirliğiyle bu hakkın ihlal edildiğine karar vermiştir. AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Para. 81 vd.

¹²⁸ AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Karşı oy gerekçesi, Para. 4.

yacağını, başvurunun vejetaryenliğini hangi inanca dayandığından çok, vicdani kanaatin sonucu olarak tutarlı biçimde benimseyip benimsemediği üzerinden değerlendirmek gerekliliğine işaret edilir.¹²⁹ Karşı oy gerekçesine göre, başvurunun tutumu, itirazlarında ortaya koyduğu gerekçeleri ve bireysel başvuru formundaki ifadeleri dikkate alındığında,¹³⁰ başvurunun 24. madde kapsamında incelenmesini engelleyen bir durum mevcut değildir.¹³¹

Karşı oy gerekçesinde, *“dini, ahlaki ve beslenmeye ilişkin nedenlere”* dayalı bir uygulama¹³² olarak tanımlanan vejetaryenliğin, 24. madde kapsamında değerlendirilmesi için *“dini nitelik”* taşıması gerekliliğinin bir ön şart olarak kabul edilemeyeceği,¹³³ zira *“en azından bir inancın motivasyonu veya etkisi ile”* uygulanmasının inanç özgürlüğü kapsamında koruma bulması için yeterli olduğunun altı çizilir.¹³⁴ AYM’nin inanç özgürlüğü değerlendirmelerinde ortaya koyduğu, korunacak bir inancın somut olay bağlamında tespit edilmesi gerekliliği ile AİHM’in korunması gereken bir inanç için öngördüğü nitelikler doğrultusunda yapılan somut olay incelemesinde, vejetaryenlik *“yeterli düzeyde ikna ediciliğe, ciddiyete, tutarlılığa ve öneme sahip bir kaanatın dışı vurumu”*¹³⁵ olarak kabul edilir; ayrıca vejetaryenliğin *“hangi inanca veya felsefi kökene dayandığının ortaya konulması zorunluluğu”*nun öngörülemediği de belirtilir.¹³⁶ Bu nedenlerle karşı oy gerekçesinde, başvurunun vejetaryenliğin tespiti için hastaneye sevk edilerek tıbbi rapor alınması ve *“protein içeren ek besin maddeleri”* verilmesi talebinin reddedilmesinin 24. maddeyle korunan özgürlüğe bir müdahale niteliğinde olduğu;¹³⁷ ilgili başvuru bağlamında 24. madde kapsamında bir inceleme yürütülerek ihlal kararı verilmesi gerektiği sonucuna varılır.¹³⁸

İlgili kararlar doğrultusunda, bir yaşam tarzını yansıtan uygulamaları barındıran veganlığın, din dışı inançları da koruma kapsamında

¹²⁹ AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Karşı oy gerekçesi, Para. 3 ve 4.

¹³⁰ AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Karşı oy gerekçesi, Para. 5, 6 ve 7.

¹³¹ AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Karşı oy gerekçesi, Para. 8.

¹³² AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Karşı oy gerekçesi, Para. 11.

¹³³ AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Karşı oy gerekçesi, Para. 11.

¹³⁴ AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Karşı oy gerekçesi, Para. 11.

¹³⁵ AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Karşı oy gerekçesi, Para. 11.

¹³⁶ AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Karşı oy gerekçesi, Para. 11.

¹³⁷ AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Karşı oy gerekçesi, Para. 12.

¹³⁸ AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Karşı oy gerekçesi, Para. 13.

gören AYM tarafından 24. madde korumasında görülmesi önündeki tek engelin, veganizmin tutarlı olarak benimsenen bir inanç olarak sunulması ve başvurucunun veganizmi açıkça 24. maddeyle ilişkilendirmesi olduğundan bahsedilebilir. Karşı oy gerekçesinde vejetaryenliğin bir inançla ilişkisinin kurulmasının muhakkak gerekmeceği yönündeki vurgu, veganizmin 24. madde korumasında görülmesi için ayrıca önemlidir. Nitekim, cezaevinde protein ihtiyacının beslenme tipine uygun olarak karşılanmadığı iddiasında olan bir vegan başvuranın Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu'na (TİHEK) yaptığı başvuru kapsamında TİHEK, AYM'nin Şehmus Özsubaşı kararına atıfla, *"başvuranın iddialarının özünün düşünce, din ve vicdan özgürlüğü kapsamında"* olduğunu belirtmiştir.¹³⁹ Bu değerlendirme de AYM'nin yorumunun yargısal benzeri başvuru mekanizmalarının inanç özgürlüğü kapsamını veganizmi de dahil edecek şekilde kabul edebildiklerini gösterir ve bu başvuru mekanizmaları nezdinde inanç özgürlüğü bakımından da veganizm için bir imkân sunar.¹⁴⁰

AYM'nin önceki bireysel başvuru kararları ile vejetaryenlik özelinde Şehmus Özsubaşı başvurusundaki açıklamaları bir bütün olarak değerlendirildiğinde, veganizmin Anayasa'da düzenlenen inanç özgürlüğü kapsamında koruma bulabileceği söylenebilir. AYM'nin devletin bu alandaki negatif yükümlülükleri yanında, pozitif yükümlülüklerine işaret etmesi de önemlidir. Böylece vegan bireylerin beslenme imkânları açısından devlet desteğine bağlı oldukları cezaevleri ve hastane gibi kamu kurumlarındaki inançlarına uygun beslenme ta-

¹³⁹ TİHEK, Başvuru Numarası: 2023/1222, Karar Numarası: 2023/891, Para. 13. İlgili başvuru TİHEK'in başvuru üzerine inceleme yetkisi kapsamında görülmediği için kabul edilemez bulunarak incelenmemiştir.

¹⁴⁰ Türkiye hukukunda 6328 sayılı Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu'nun *"Kurumun görevi"* başlıklı m. 5/1 düzenlemesine göre *"idarenin her türlü eylem ve işlemleri ile tutum ve davranışlarını; insan haklarına dayalı adalet anlayışı içinde, hukuka ve hakaniyete uygunluk yönlerinden incelemek, araştırmak ve idareye önerilerde bulunmakla"* görevli bu anlamda başka bir yargısal benzeri başvuru mekanizması sunan Kamu Denetçiliği Kurumu (KDK) kararları kapsamında veganizmin inanç özgürlüğü kapsamında değerlendirilmesine rastlanmamıştır. KDK'nın iki kararında cezaevinde vejetaryen beslenmeyle ilgili olarak, AYM'nin Şehmus Özsubaşı kararına atıfla devletin Anayasa'nın 17. madde düzenlemesi kapsamındaki pozitif yükümlülüklerine işaret edilmiştir. İlgili kararlar için: KDK, Başvuru No: 2020/101386, T. 24.05.2021, Para. 18.3 ve KDK, Başvuru No: 2021/6324, T. 14.09.2021, Para. 18.3.

leplerinin devletlerin inanç özgürlüğü alanındaki pozitif yükümlülükleri çerçevesinde değerlendirilebilmesi de mümkündür. Bu anlamda AYM'nin ortaya koyduğu anayasal korumayı destekleyen yasal düzenleme örnekleri arasında, 5275 sayılı Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun'un "*Hükümlünün beslenmesi*" başlıklı 72. maddesi ile 2324 sayılı Ceza İnfaz Kurumlarının Yönetimi ile Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Yönetmelik'in "*Hükümlülerin beslenmesi*" başlıklı 65. maddesi yer alır. Anılan Yönetmelik düzenlemesi, hükümlülerin beslenmesinde 5275 sayılı Kanunun 72. maddesindeki hükümlerin uygulanacağını, bu konudaki usul ve esasların ise yönetmelikle belirleneceğini düzenler. Bu çerçevede, Hükümlü ve Tutuklular ile Ceza İnfaz Kurumları Personelinin İaşe Yönetmeliği'nin "*Hastaların iye edilmesi*" başlıklı 9. maddesinin ilk fıkrası, "*hasta hükümlü ve tutukluya diyetisyen veya hekimlerin belirleyeceği besinlerin*" verileceğini; ikinci fıkrası ise "*inancı gereği veya vegan, vejetaryen türü özel bir beslenme şekline sahip hükümlü ve tutukluların*" taleplerinin, "*iaşe miktarı ile sınırlı kalmak üzere*" karşılanacağını düzenler. Bu düzenlemeleri, 5275 sayılı Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun'un "*İnfazda temel ilke*" başlıklı 2. maddesi ayrımcılık yasağıyla destekler.

AYM'nin tespitleri doğrultusunda devletin bireylerin inançlarına uygun beslenmelerine yönelik müdahaleden kaçınma şeklindeki negatif yükümlülüklerinin, beslenme imkânları açısından devlet desteğine bağlı olmayan, başka bir ifadeyle cezaevleri ve hastane gibi kamu kurumlarında bulunmayan, örneğin eğitim kurumlarında ya da işyerlerinde inançlarına uygun beslenme talebinde olan vegan bireyleri de kapsadığından bahsetmek mümkündür. Ayrıca bu tespitler, yasal düzenlemelerle vegan bireylerin inançlarına uygun beslenmelerini desteklemek yönündeki pozitif yükümlülüklerine dair tartışmalara da temel oluşturmak yönünde bir adım olarak da değerlendirilebilir.

AYM'nin veganizmin bir inanç sistemi oluşturduğu iddia etmeyi mümkün kılan tespitleri, sadece inanç özgürlüğü alanında değil; diğer hak ve özgürlükler bakımından da devletin negatif ve pozitif yükümlülüklerini sorgulamaya imkân tanır. Bu doğrultuda geline bu noktadan veganizmin diğer hak ve özgürlüklerle ilişkisi de değerlendirilmelidir.

III. VEGANİZMİN DİĞER HAK VE ÖZGÜRLÜKLERLE İLİŞKİSİ

A. Yeterli Yaşam Standardı Hakkının Bir Bileşeni Olarak Yeterli Gıda Hakkı

Yeterli yaşam standardı hakkı, BM tarafından 1948’de ilan edilen İHEB kapsamında tanınmıştır.¹⁴¹ Bu hak daha sonra BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi (EKSHK)¹⁴² ile dezavantajlı grupların haklarını düzenleyen diğer BM Sözleşmelerinde¹⁴³ de tanınarak, bu Sözleşmelere taraf olan devletler için yükümlülükler getiren bir hak haline gelmiştir. Uluslararası insan hakları hukuku kapsamında barınma hakkı ve gıda hakkı yeterli yaşam standardı hakkının iki temel bileşeni olarak kabul edilir; bu haklar taraf devletler için yeterli yaşam standardı hakkını sağlamak için yerine getirilmesi gereken ayrı insan hakları olarak görülür.¹⁴⁴

Gıda hakkı, devletlerin ihtiyacı olan herkese ücretsiz gıda dağıtması anlamından çok bireylerin onurlu bir şekilde beslenme haklarının karşılanmasıyla ilgilidir ve bireylerin beslenme ihtiyaçlarını, öncelikle kendi çabalarıyla ve kendi kaynaklarını kullanarak karşılamaları beklenir. Devletlerden beklenen, beslenme ihtiyaçlarını karşılamak üzere bireylere uygun bir ortam sağlamasıdır. Bireyler silahlı çatışma, doğal afet veya göçaltında tutulma gibi nedenlerle kendi imkânlarıyla beslenme olanaklarından yoksun olduklarında ise gıda hakkı devlet tarafından doğrudan sağlanır.¹⁴⁵

¹⁴¹ BM İnsan Hakları Evrensel Bildirisi (İHEB), Madde 25.

¹⁴² BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi (EKSHK), Madde 11.

¹⁴³ BM Çocuk Hakları Sözleşmesi, Madde 27; BM Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi, Madde 14; BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme, “Yeterli Yaşam Standardı ve Sosyal Korunma”, Madde 28.

¹⁴⁴ Canada Without Poverty Centre for Equality Rights in Accommodation Social Rights Advocacy Centre, *The Right to an Adequate Standard of Living: How to fight for your rights?*, 2012, s. 4, https://www.socialrightsonario.ca/wp-content/uploads/2013/02/Rights_Booklet_FINAL.pdf (Erişim Tarihi: 25.08.2025); Bülent Algan, “Yeterli Bir Yaşam Standardı Hakkı: Yeni Anayasada Yer Alması Gerekli Bir İnsan Hakkı”, *Hukuk Biliminin Güncel Sorunları III. Uluslararası Kongre Bildiri Kitabı*, Ankara 2012, s. 87.

¹⁴⁵ United Nations High Commissioner for Human Rights, *The Right to Adequate Food, Fact Sheet No 34*, 2010, s. 3, <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/FactSheet34en.pdf> (Erişim Tarihi: 24.08.2025).

Gıda hakkı, mutlak şekilde sağlanması gereken boyutu olan açlıktan korunma hakkı yanında, bir diğer boyutuyla yeterli gıda hakkını da içerir.¹⁴⁶ Yeterli gıda hakkı, BM EKSHS'nin denetim organı olan BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi'nin (ESKHK) yeterli yaşam standardı hakkının düzenlendiği Madde 11 kapsamındaki 12 No'lu Genel Yorumu'nda devletlerin kaynakları ölçüsünde "aşamalı"¹⁴⁷ olarak sağlaması gereken bir hak olarak açıklanır.¹⁴⁸ ESKHS'nin 11. maddesi bağlamında yeterli gıda hakkı üzerine tartışmalar, özellikle gıdanın varlığı ve erişilebilirliği üzerine gelişmişse de; ESKHK tarafından tanınan temel içeriği bakımından gıdanın yeterli sayılabilmesi için hem belirli bir kültür içinde ve hem de bireysel anlamda kabul edilebilir olma ("acceptable") kriteri karşılanmalıdır.¹⁴⁹ Gıdanın "yeterlilik"¹⁵⁰ niteliğini karşılaması için, bireylerin beslenme ihtiyaçlarını karşılaması ve zararlı içeriklerden arındırılmasının yanında, sürdürülebilir şekilde ve diğer insan haklarından yararlanma önünde bir engel olmaksızın erişilebilir olması da yeterli gıda hakkının temel içeriğinin unsurlarından biri olarak açıklanır.¹⁵¹

Gıdanın hak öznesi tarafından kabul edilebilirliği meselesi, "kültürel kabul edilebilirlik" ("cultural acceptability")¹⁵² ve "tüketici tarafından kabul edilebilirlik" ("consumer acceptability")¹⁵³ kavramları üzerinden açıklanır. ESKHK'ya göre kültürel veya tüketici tarafından kabul edilebilirlik, gıdaya ve gıda tüketimine ilişkin besine dair olmayan de-

¹⁴⁶ George Kent, *Freedom from Want: The Human Right to Adequate Food*, Washington 2005, s. 1.

¹⁴⁷ United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR), General Comment No. 12: The Right to Adequate Food (art. 11), UNDoc. E/C.12/1999/5, 12 May 1999, Para. 6 <https://docs.un.org/en/E/C.12/1999/5> (Erişim Tarihi: 24.08.2025).

¹⁴⁸ BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi'nin (ESKHK) "Madde 11: Yeterli Beslenme Hakkı" konulu 12 No'lu Genel Yorumu'nun Türkçe çevirisi için bakınız: *Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi'nin Genel Yorumları*, (çev. Lema Uyar), İstanbul 2006, s. 203-214.

¹⁴⁹ Katie Morris, "A Forgotten Element of the Right to Adequate Food: Redressing the Normative Gap Regarding Consumer Acceptability", *Human Rights Law Review*, 2025, C. 25, S. 3, s. 2.

¹⁵⁰ BM ESKHK, Genel Yorum No. 12, Para.7.

¹⁵¹ BM ESKHK, Genel Yorum No. 12, Para.8.

¹⁵² BM ESKHK, Genel Yorum No. 12, Para. 11.

¹⁵³ BM ESKHK, Genel Yorum No. 12, Para. 11.

ğerlerin ve erişilebilir gıda kaynaklarının doğası hakkındaki bilinçli tüketici endişelerinin de dikkate alınması ihtiyacını yansıtır.¹⁵⁴ Gıda hakkı eski Özel Raportörü Jean Ziegler de gıda hakkını, *“hak öznesinin mensubu olduğu kültürün geleneklerine uygun, bedensel ve zihinsel açıdan sağlıklı, bireysel ve toplumsal düzeyde, korkudan uzak, onurlu ve tatmin edici bir yaşam sürdürülmesini güvence altına alan, nicelik ve nitelik bakımından yeterli ve elverişli gıdaya, doğrudan veya parasal satın almalar yoluyla, düzenli, sürekli ve kısıtlanmamış erişim hakkı”*nı ifade edecek biçimde tanımlar.¹⁵⁵

Gıdanın yeterlilik niteliğinin hak öznesinin benimsediği değerler üzerinden açıklanması, bireylerin gıdaya ilişkin tutumlarının yeterli gıda hakkı bakımından dikkate alındığını gösterir. Bu anlamda vegan beslenmenin yeterli gıda hakkı kapsamında talep edilebilir olduğu söylenebilir.¹⁵⁶ Ancak ESKHK’nın, gıdanın hak öznesince kabul edilebilir olmasını kültürel kabul edilebilirlik ve tüketici tarafından kabul edilebilirlik üzerinden açıklarken bu kavramları eş anlamlı biçimde kullanması; kültürel ya da dini bir değer olarak tanınmayan, buna karşılık tüketici açısından temel önem taşıyan etik veya seküler kaygıların göz ardı edilmesi riskini beraberinde getirir. Bu durum, seküler gerekçelerle et tüketiminden kaçınma gibi bazı tüketici tercihlerinin, uluslararası hukuk bağlamında koruma altına alınan kültürel ya da dini değerler kapsamında değerlendirilmemesi halinde, bireylerin hak öznesi olarak özerkliklerini ve onurlu bir yaşam sürme imkânlarını zedeleyebilecek bir potansiyele sahiptir.¹⁵⁷

ESKHK, gıdanın ekonomik ve fiziksel anlamda erişilebilir olması bağlamında, kırılğan gruplara mensup bireylerin devlet tarafından desteklenmesi gerekliliğine de dikkat çeker.¹⁵⁸ ESKHK, bu konuyu taraf devletlerin bu alandaki saygı gösterme, koruma ve

¹⁵⁴ BM ESKHK, Genel Yorum No. 12, Para. 11.

¹⁵⁵ United Nations, *Statement by Jean Ziegler Special Rapporteur on the Right to Food on the Occasion of World Food Day* <https://www.ohchr.org/en/statements-and-speeches/2009/10/statement-jean-ziegler-special-rapporteur-right-food-occasion-world> (Erişim Tarihi: 25.08.2025).

¹⁵⁶ Vegan beslenmeyi tercih edenlerin sayısındaki hızlı artışın, tüketicinin benimsediği değerlerin gıdaya ilişkin tutumlardaki önemli rolün bir göstergesi olduğu belirtilmiştir. Morris, s. 2.

¹⁵⁷ Morris, s. 4.

¹⁵⁸ BM ESKHK, Genel Yorum No. 12, Para. 13

yerine getirme yükümlülükleri kapsamında somutlaştırır. ESKHK, taraf devletlerin saygı gösterme yükümlülüğü doğrultusunda erişimi engelleyen herhangi bir önlem almaması; koruma yükümlülüğü kapsamında bireylerin yeterli gıdaya erişimden mahrum bırakılmamasını sağlamak için sağlayıcıların önlemler alması gerekliliklerini ifade ettikten sonra; yerine getirme yükümlülüğü kapsamında da hem kolaylaştırma hem de sağlama yükümlülüğünün olduğuna değinir.¹⁵⁹ Kolaylaştırma yükümlülüğü, Devletin, gıda güvenliği de dahil olmak üzere geçimlerini sağlamak için insanların kaynaklara ve araçlara erişimini ve kullanımını güçlendirmeyi amaçlayan faaliyetlerde bulunması gerekliliği olarak açıklanırken; sağlama yükümlülüğü ise bir birey veya grubun, kendi kontrolü dışındaki nedenlerle, ellerindeki araçlarla yeterli gıda hakkından yararlanamaması halinde devletin bu hakkı doğrudan yerine getirme yükümlülüğü olarak tanımlanır.¹⁶⁰

ESKHK'nın gıdanın hak öznesi tarafından kabul edilebilir ve erişilebilir olması ile taraf devletlerin yükümlülükleri bağlamında yaptığı bu açıklamaları, hak öznelerinin piyasa koşullarında özgür olarak konumlanmadığı ve yeterli gıda hakkına erişimleri devlet desteğine bağlı olduğu hallerde özellikle önemlidir. Kişilerin objektif olarak yeterli beslenmeleriyle sınırlı olarak öngörülmemiş olan taraf devletlerin yükümlülükleri, konunun hak öznelerinin benimstedikleri değerlerin ve içinde bulundukları durumun dikkate alınarak değerlendirilmesini gerektirir. ESKHK, 12 No'lu Genel Yorumu üzerinden uzun bir süre geçmesine rağmen, "tüketici" kavramıyla kimleri kastettiğini açıkça ortaya koymamıştır. Bu durumda yeterli gıda hakkının öznesi olarak tüketiciyi geniş olarak yorumlamak, devletin gözetimi altında bulunan mahkûmları, devletin sorumluluğundaki hastanelerdeki hastaları ve devletin sorumluluğundaki okullardaki öğrencileri de tüketici kavramı kapsamında görmeyi gerektirir.¹⁶¹ Nitekim ESKHS'nin 11. maddesi de hak öznesini herkes olarak belirlemiştir. Bu doğrultuda gıda hakkının yeterli olarak nitelendirilebilmesi için besin temelli olmayan değerler ve endişeler de hesaba

¹⁵⁹ BM ESKHK, Genel Yorum No. 12, Para. 15.

¹⁶⁰ Burcu Değirmencioglu, "Uluslararası İnsan Hakları Metinleri Işığında Çocukların Yeterli Gıdaya Erişim Hakkı", *Ankara Barosu Dergisi*, 2024, C. 82, S. 1, s. 56-64.

¹⁶¹ Morris, s. 2 vd.

katılmalıdır ki veganizm bağlamında gıdanın yeterliliği de ancak bu açıdan tartışılabilir.¹⁶²

ESKHK, gıdaya erişim ve gıdanın temini için gerekli araç ve haklara erişim konusunda, “ırk, renk, cinsiyet, dil, yaş, din, siyasi veya diğer görüşler, ulusal veya sosyal köken, mülkiyet, doğum veya diğer statüler temelinde, ekonomik, sosyal ve kültürel haklardan eşit şekilde yararlanmayı veya bunları kullanmayı geçersiz kılma veya engelleme amacı veya etkisine sahip her türlü ayrımcılığın, Sözleşme’nin ihlalini oluşturacağını”¹⁶³ da belirtmiştir. Böylece yeterli gıda hakkı bakımından ayrımcılık yasağı açık uçlu biçimde tanımlanmıştır.¹⁶⁴ Veganizmi benimseyen bireylerin, gıdaya erişimleri açısından vegan alternatif sunulmasının reddedilmesi inançları temelinde ayrımcılığı, dezavantajlı sonuçları beraberinde getirecektir ki bu durum özel hayata saygı hakkı, sağlık hakkı ve işkenceye uğramama hakkı gibi haklar bakımından da ihlallere yol açabilecektir.¹⁶⁵

B. Özel Hayata Saygı Hakkı ve Veganizm

AİHM’in “Özel ve aile hayatına saygı hakkı” başlıklı 8. maddesiyle ve Anayasa’nın “Özel hayatın gizliliği” başlıklı 20. maddesiyle düzenlenen, kısa ifadesiyle özel hayata saygı hakkı, kimlik, kişisel özerklik, fiziksel ve zihinsel bütünlük, sağlık gibi konuları kapsamakla insan hakları hukukunda veganizmle ilişkilendirilebilecek haklardan birisidir. Bu hak BM KSHS kapsamında 17. maddede düzenlenir; İHK da 16 No’lu Genel Yorumu’nda ilgili madde düzenlemesinin kapsamını

¹⁶² AİHM önündeki G.K. ve A.S. v. İsviçre başvurusunda seküler inançlara dayanan vegan beslenme talebi hakkında yapılacak değerlendirmeler, bu konudaki tartışmaları zenginleştirebilecektir. Morris, s. 10-12.

¹⁶³ BM ESKHK, Genel Yorum No. 12, Para. 18.

¹⁶⁴ ESKHS ile tanınan yeterli gıda hakkının normatif içeriğinin ve özellikle de “tüketici tarafından kabul edilebilirlik” kavramının daha belirginleştirilmesi halinde, önemli imkânlar sunabileceğine ilişkin açıklamalar için: Morris, s. 13-16 vd.

¹⁶⁵ Cezaevinde bulunan vegan mahkûma ekmek ve pirinç gibi asgari temel gıdaların sunulması, alternatiflerin reddedilmesi halinde, protein, demir, B12 vitamini ve omega 3 yağ asitleri gibi temel besin maddelerinden yoksun bir beslenme söz konusu olacak ve yeterli beslenmenin temel standartlarının karşılanmaması nedeniyle Devletin sağlığa ilgili yükümlülükleri kapsamında sorumluluğu doğabilecektir. Silveira/Levy, s. 350-351.

açıklar.¹⁶⁶ Veganizmi, doğanın korunması ve sürdürülebilirlik bağlamında; kimlik ve sağlıkla ilişkili bir mesele olarak, özel hayata saygı hakkının normatif boyutlarıyla ilişkilendirmek mümkündür.¹⁶⁷ BM KSHS'nin özel hayatın gizliliğini düzenleyen 17. maddesi ile İHK'nın 16 No'lu Genel Yorumu kapsamında veganizmle doğrudan ilişkilendirilebilecek bir husus bulunmamakla birlikte, İHK önüne bireysel başvuru yoluyla gelen bir başvuruda, devletlerin iklim değişikliğinin zararlı etkilerine karşı yeterli önlem almamaları halinde 17. maddenin ihlalinin gündeme gelebileceğinin tartışılması, bu ilişkinin dolaylı olarak kurulabildiğini gösteren önemli bir gelişmedir.¹⁶⁸

Veganizm beslenme tercihleriyle sınırlı olmasa da, AİHM düzeyinde beslenmenin bireyin kimliğiyle yakından bağlantılı bir mesele olarak değerlendirilmesi, özel hayata saygı hakkının da bu açıdan incelenmesini gerektirir. Özellikle, kamu kurumlarında vegan beslenmenin sağlanmaması, bireyin kimliğinin temel bir unsuruna müdahale olarak algılanabilir ve dolayısıyla bu hakkın ihlalini gündeme getirebilir.¹⁶⁹ AİHM, 8. madde kapsamında kişisel özerklik kavramının, “mad-

¹⁶⁶ BM İnsan Hakları Komitesi'nin (İHK) “Madde 17: Özel Hayatın Gizliliği” konulu 16 No'lu Genel Yorumu'nun Türkçe çevirisi için: *Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi'nin Genel Yorumları*, (çev. Lema Uyar), İstanbul 2006, s. 33-36.

¹⁶⁷ AİHS özelinde ayrıntılı bilgi için: Doğru/Nalbant, s. 2-7 vd. Anayasa özelinde ayrıntılı bilgi için: Anayasa Mahkemesi, Özel Hayata ve Aile Hayatına Saygı Rehberi, Ankara 2023 https://www.anayasa.gov.tr/media/8904/ozel_hayata_ve_aile_hayatina_saygi_hakki_rehberi.pdf (Erişim Tarihi: 29.08.2025).

¹⁶⁸ BM İHK'ya devletin iklim değişikliğinin zararlı etkilerine karşı önlemleri hiç ya da yeterli ölçüde yerine getirmemesi nedeniyle yaşadıkları yerleri terk etmek durumunda kalan başvuru sahiplerinin, BM KSHS'nin yaşam hakkını düzenleyen 6. maddesi, azınlıkların korunmasıyla ilgili 27. maddesi yanında özel hayatın gizliliğini düzenleyen 17. maddesini ihlal ettiği iddiasıyla yaptıkları başvuruda, İHK, KSHS'nin 27. maddesi ile 17. maddesinin ihlal edildiğini tespit eder. İHK değerlendirmesinde, devletlerin iklim değişikliğinin 17. maddenin koruduğu alanla ilgili “bir bozulma tehdidi oluşturduğu hallerde, kendi yetkileri içinde bireylerin ilgili haklarına yönelik ciddi müdahaleleri önlemekle yükümlü” olduklarını belirtir. BM İHK'nın ilgili değerlendirmeleri için bakınız: UN Human Rights Committee, Daniel Billy and others v. Australia, Communication 3624/2019, 18 September 2023, CCPR/C/135/D/3624/2019, Para. 3.6. vd. <https://juris.ohchr.org/casedetails/3855/en-US> (Erişim Tarihi: 23.01.2026). AİHM'in benzer konuda özel hayata saygı hakkı kapsamındaki değerlendirmeleriyle ilgili bilgi için 184. dipnotta yapılan açıklamalara bakınız.

¹⁶⁹ Silveira/Levy, s. 348-349.

denin güvencelerinin yorumlanması altında yatan önemli bir ilke”¹⁷⁰ olduğunu kabul eder ve “her bireyin kişisel alanına, bireysel insan varlıkları olarak kimliklerinin ayrıntılarını belirleme hakkı da dahil olmak üzere koruma sağlanması”¹⁷¹ gerektiğini belirtir. Veganizmi de kişisel özerkliğin bir unsuru saymak mümkündür.¹⁷² Bu bağlamda, bireylerin, gözetim altında tutuldukları ya da tedavi gördükleri koşullarda olduğu gibi, özgürce seçim yaparak ihtiyaçlarını karşılayamadığı, tamamen Devlet tarafından sağlanan imkânlarla bağımlı oldukları, vegan gıdaya erişim bakımından özerkliklerinin kısıtlı olduğu koşullarda karşılaştıkları davranışlar özel hayata saygı hakkı bağlamında değerlendirilebilir.¹⁷³

AYM, Şehmus Özsubaşı başvurusunda, Anayasa’nın “Kişinin dokunulmazlığı, maddi ve manevi varlığı” başlıklı 17. maddesindeki herkesin yaşama, maddi ve manevi varlığını geliştirme hakkını AİHS’in 8. maddesiyle birlikte değerlendirir. AYM, AİHS ve diğer uluslararası sözleşmeler kapsamında yer verilmemesine rağmen, maddi ve manevi varlığı koruma ve geliştirme hakkının, AİHM içtihatları dikkate alındığında AİHS’in 8. maddesi çerçevesinde korunan “fiziksel ve zihinsel bütünlük hakkı ile bireyin kendisini gerçekleştirme ve kendisine ilişkin kararlar alabilme hakkına” karşılık geldiğini,¹⁷⁴ “kişiliğin serbestçe geliştirilmesiyle uyumlu birçok hukuksal çıkar”ın da bu hakkın kapsamında olduğunu belirtir.¹⁷⁵ Vejetaryenlik de Şehmus Özsubaşı başvurusunda “bireyin yaşamıyla özdeşleşen ve kişiliğinin ayrılmaz bir unsuru haline gelen (...) bir

¹⁷⁰ AİHM, Pretty v. Birleşik Krallık, B. No: 2346/02, 29.04.2002, Para. 61.

¹⁷¹ AİHM, Christine Goodwin v. Birleşik Krallık, B. No: 28957/95, 11.07.2002, Para. 90.

¹⁷² Silveira/Levy, s. 349.

¹⁷³ AİHM, Ebedin Abi v. Türkiye ile Moisejevs v. Letonya kararlarında cezaevlerindeki yetersiz beslenme koşullarını 8. madde bağlamında değil, 3. madde bağlamında değerlendirmiştir. Ancak bu değerlendirmeyeyle devletin, yeterli beslenmeye erişimi, insani muamelenin temel bir bileşeni ve sağlıkla ilgili haklardan etkili bir şekilde yararlanmanın ön koşulu olarak sağlaması gerektiğine ilişkin daha geniş bir normatif ilkeyi güçlendirmiştir. Böylece devletin sadece pozitif yükümlülüğü değil, gözetiminde olan özgürlüğünden yoksun bırakılan kişiler ya da bakım verdiği kişilerle arasındaki özel koruyucu ilişki bağlamındaki zarar vermekten kaçınma şeklindeki negatif yükümlülüğünün de altını çizilmiştir. Silveira/Levy, s. 351.

¹⁷⁴ AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Para. 60.

¹⁷⁵ AYM, Sevim Akat Eşki Başvurusu, B. No: 2013/2187, T. 19.12.2013, Para. 28.

yaşam tarzı” olarak nitelendirilir¹⁷⁶ ve bu anlamda vejetaryenlik, maddi ve manevi varlığı koruma ve geliştirme hakkının bir parçası olmakla hem Anayasa’nın hem de AİHS’in koruması bağlamında değerlendirilir.¹⁷⁷ AYM’nin değerlendirmeleri vejetaryenlikle ilgiliyse de, devletin gözetimi altında olmakla gıdaya erişimi devlet desteğine bağlı olan bireylerin benimsedikleri değerlerin özel hayata saygı hakkı bağlamında görülmesi veganizme koruma sağlanması için önemlidir.

AİHS’te açıkça düzenlenmemiş ancak AİHM’in özel hayata saygı hakkı bağlamında değerlendirdiği bir hak olan sağlık hakkına da bu kapsamda değinmek gerekir. AİHM, Devletlerin özel hayata saygı hakkını tam olarak sağlayabilmesi için bireyin sağlığını koruyan tedbirler almasının gerektiğini, 8. maddenin bu anlamda pozitif yükümlülükler doğurabileceğini kabul eder.¹⁷⁸ AİHS gibi AK sözleşmesi olan Avrupa Sosyal Şartı’nın 11. maddesinde de “Sağlığın korunması hakkı” devletlerin pozitif yükümlülüklerine işaret ederek düzenlenir. BM ESKHS’nin 12. maddesindeki devletler için pozitif yükümlülükler içeren “Sağlık hakkı” düzenlemesi ayrıca 11. maddedeki yeterli yaşam standardı hakkının yeterli gıda hakkı boyutuyla da ilişkilidir. Vegan bireylerin yeterli gıda açısından özgürce seçim yapamadıkları ve devlet desteğine bağımlı oldukları hallerde, devletin cezaevleri ve hastaneler gibi ortamlarda sağladığı gıdalardan sadece hayvansal ürünleri çıkarması, vegan alternatifler sunmamasının yetersiz ve tek tip beslenmeye yol açacağı da belirtilmelidir. Devletlerin kurumsal ortamlarda vegan beslenmeye erişimi sağlamak üzere bilinçli bir planlama yapması ve uygun bitki temelli alternatiflerin sunulması gerekmektedir; zira bu durum, devletin yalnızca dışlamaktan kaçınmakla yetinmeyip beslenme açısından yeterli ve kültürel olarak kabul edilebilir gıda seçenekleri sunma konusundaki pozitif yükümlülüğünün gereğidir.¹⁷⁹

¹⁷⁶ AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Para. 60.

¹⁷⁷ AYM, Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], Para. 61.

¹⁷⁸ European Court of Human Rights (ECHR), *Factsheet – Health*, September 2024, https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/fs_health_eng (Erişim Tarihi: 29.08.2025); ECHR, *Factsheet – Prisoners’ health-related rights*, January 2023, https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/FS_Prisoners_health_ENG (Erişim Tarihi: 29.08.2025).

¹⁷⁹ Silveira/Levy, s. 351.

AIHM henüz veganizmi 8. madde bağlamında değerlendirmemiş-se de¹⁸⁰ uluslararası insan hakları sözleşmelerinin devletin bu alandaki pozitif yükümlülüklerini vurgulayarak belirlediği sağlık hakkıyla ilgili normatif çerçeve, Avrupa konsensüsünün olmadığı hallerde AIHM kararlarını zenginleştirme potansiyeline sahiptir.¹⁸¹ Bu normatif çerçeve, veganizmin kimlik ve kişisel özerklik unsurlarının yanı sıra yeterli gıdaya erişimin sağlıkla ilgili yönleri bakımından 8. madde aracılığıyla tanınmasını kolaylaştırabilir. Veganlığın giderek daha fazla kişi tarafından benimsenmesi ve toplum içindeki öneminin kazanması artması nedeniyle bu bağlamda tanınması AIHS'in yaşayan bir belge olduğunu ve AIHM'nin yorumlarını toplumsal değişimleri yansıtacak şekilde uyarlama taahhüdünü yerine getirdiğini kanıtlayacaktır.¹⁸²

AIHS'in yaşayan bir belge olarak normatif çerçevesinin genişlediğine ilişkin bir örnek, sağlıklı bir çevrede yaşama hakkıyla ilgili meselelerin özel hayata saygı hakkı kapsamında değerlendirilmesidir. AIHM, 8. maddeyi çevre kirliliği ve bozulması ile bunların bireylerin sağlığı ve refahı üzerindeki etkilerine ilişkin yasal bir temel olarak yorumlar.¹⁸³ AIHM'in iklim değişikliğinin sağlıkla ilgili sonuçlarına ve sağlıklı bir çevrede yaşam hakkıyla ilgili devletin pozitif yükümlülüklerine değindiği güncel kararları da vardır.¹⁸⁴ Veganizmin, hayvansal

¹⁸⁰ AIHM'in G.K. ve A.S. v. İsviçre başvurusunda 8. madde kapsamında yapacağı değerlendirme bu anlamda önemlidir.

¹⁸¹ Burada AIHM'in, Avrupa konsensüsünün olmadığı hallerde içtihatlarıyla devletlerin takdir marjını daraltan ve AIHS'le ilgili yükümlülüklerini belirleyen bir yaklaşım ortaya koymasının önemi vurgulanmak istenmiştir. AIHM'in özel hayatın çekirdek alanına müdahale teşkil eden ve açık bir Avrupa konsensüsü bulunmayan hallerde devletin takdir marjını dar yorumladığı kararlar örnekleri için bakınız: AIHM, Dudgeon v. Birleşik Krallık, B. No: 7525/76, 22.10.1981, Para. 52; AIHM, A.D.T. v. Birleşik Krallık, B. No: 35765/97, 31.10.2000, Para. 27. Bunun yanında AIHM'in 8. maddeyle korunan alanda, derin görüş ayrılıklarının bulunduğu ve Avrupa konsensüsünün söz konusu olmadığı hallerde devletlerin takdir marjını geniş kabul etme yaklaşımı da mevcuttur. Bakınız: AIHM, Pretty v. Birleşik Krallık, Para. 71.

¹⁸² Silveira/Levy, s. 351.

¹⁸³ Ağır çevre kirliliğinin, bireylerin sağlığını ciddi surette tehlikeye atması koşulu aranmaksızın da esenliklerini etkileyebileceğinin ve özel hayatları üzerinde olumsuz etki doğurabileceğinin ilk kez tespit edildiği karar için: AIHM, Lopez Ostra v. İspanya, B. No: 16798/90, 9.12.1994, Para. 51. Doğru/Nalbant, s. 55-58.

¹⁸⁴ AIHM'in devletin iklim değişikliğinin sağlık ve yaşam koşulları üzerindeki olumsuz etkilerini önlemek için yasal düzenlemeleri uygulamadaki pasif tutumunun

gıda üretiminin çevresel etkilerini azaltarak sürdürülebilirliği artırmayı amaçlayan kaygılarla da temellendirilmesi nedeniyle, vegan gıdaya erişim sadece kimlik, kişisel özerklik, fiziksel ve zihinsel bütünlük ile sağlıklı değil; aynı zamanda devletlerin sürdürülebilirlik bağlamındaki yükümlülükleriyle de ilişkilidir. Bu anlamda, kamu kurumlarında vegan beslenmeye erişimin sağlanması, sürdürülebilirliğe yönelik kapsamlı ve güçlendirici bir yaklaşımın parçası sayılmakla sağlıklı bir çevrede yaşama hakkının bir parçası kabul edilebilir.¹⁸⁵ AİHM nezdinde bu kapsamda 8. maddenin uygulanabilir olması için vegan bireylerin ihmal ya da uygulamaların kimlik, kişisel özerklik, fiziksel ve zihinsel bütünlük, sağlık hakkı üzerinde doğurduğu olumsuz etkileri özel hayata saygı hakkı bağlamında temellendirmeleri de mümkündür.

C. Veganizm Kapsamında İşkence yasağı

İşkence yasağı, uluslararası insan hakları belgelerinde ve anayasalarda hiçbir istisnaya yer verilmeksizin öngörülmüş mutlak hükümlerdendir.¹⁸⁶ BM çatısı altında İHEB dışında özel olarak İşkenceye ve Diğer Zalimane, İnsanlık Dışı veya Aşağılayıcı Muamele veya Cezaya Karşı Sözleşme kapsamında düzenleme bulan işkence yasağının kap-

yaşam hakkı ile özel ve aile hayatına saygı hakkı konusundaki pozitif yükümlülüklerini ihlal ettiği sonucuna vararak devletlerin bu alandaki yükümlülüklerini tespit ettiği kararı için bakınız: AİHM, Verein KlimaSeniorinnen Schweiz ve Diğerleri v. İsviçre [BD], B. No: 53600/20, 9.4.2024, Para. 550-553. AİHM'in bu dava kapsamında taraf devletlerin iklim değişikliğinden kaynaklı zararlar konusundaki AİHS kaynaklı yükümlülükleri hakkında yaptığı değerlendirmeleri ve bunun sonuçları hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Serkan Köybaşı ve Nihal Özkardeş, "İnsan Hakları Çerçevesinde İklim Değişikliğinden Meydana Gelecek Felaketlerden İdarenin Sorumluluğu", İstanbul Hukuk Mecmuası, C. 83, S. 3, s. 1241-1243. AİHM'in kabul edilemezlik gerekçesiyle incelemede bulunmadığı diğer başvurular için bakınız: AİHM, Carême v. Fransa [BD], B. No: 7189/21, 9.4.2024 ve AİHM, Duarte Agostinho ve Diğerleri v. Portekiz ve Diğer 32 Devlet, B. No: 39371/20, 9.4.2024. Bu davalarla ilgili bilgi için: Emel Ünal, "Uluslararası ve Ulusal Mahkeme Kararları Işığında İklim İctihadının Gelişimi", *Çevre, Şehir ve İklim Dergisi*, 2024, C. 3, S. 6, s. 190-193.

¹⁸⁵ Silveira/Levy, s. 352-353.

¹⁸⁶ İHEB'in kabulü sırasında işkence yasağıyla ilgili düzenleme oylanırken olumsuz oy kullanılmaması da bu konudaki siyasi uzlaşmayı yansıtır. Berke Özenç, "Saatli Bomba Senaryosu ve Geliştirilmiş Sorgu Teknikleri: İşkence Yasağının Mutlak Niteliği Işığında Bir Değerlendirme", *Kadir Has Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2020, C. 8, S. 2, s. 202.

samı, işkence düzeyine varmayan eylemleri de yasaklar. AİHS'in 3. maddesi de "İşkence yasağı" başlığı altında "işkenceyi", "insanlık dışı muameleyi", "insanlık dışı cezayı" ve "aşağılayıcı cezayı" yasaklar;¹⁸⁷ bireyin maddi ve manevi bütünlüğü ve onuru da bu düzenlemeyle korunan değerlerdendir.¹⁸⁸ İşkence yasağı Anayasa'nın 17. maddesinde de "Kişinin dokunulmazlığı, maddi ve manevi varlığı" başlığıyla düzenlenir; bu düzenlemeyle de yine bireyin maddi ve manevi bütünlüğü ile onurunu korumak amaçlanır.

İşkence yasağıyla korunan maddi ve manevi bütünlük hakkına müdahalelerden biri de, özgürlüklerinden yoksun bırakılmış bireylerin insani koşullarda ve sağlık durumlarının gerektirdiği biçimde tutulmalarıyla ilgilidir. 5275 sayılı Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun'un "Temel İlkeler" bölümünde düzenlenen "İnfazda temel ilke" başlıklı 2. madde düzenlemesinin ikinci fıkrası da "ceza ve güvenlik tedbirlerinin infazında zalimane, insanlık dışı, aşağılayıcı ve onur kırıcı davranışlarda" bulunulamayacağını düzenler. Tutulma koşullarının işkence yasağına uygun olması özgürlüklerinden yoksun bırakılan vegan bireyler açısından da bir koruma imkânı yaratır niteliktedir. Nitekim AİHM değerlendirmesine göre, tutulan bireyler nezdinde devletin gözetim yükümlülüğü daha ağırdır.¹⁸⁹ Bu nedenle de devletin gözetimi altında tutulanların veganizmle ilişkilendirilebilecek işkence yasağına aykırı davranışla karşılaşması halinde bu yasak kapsamında korunmaları mümkün olacaktır.

Devletlerin bu alandaki yükümlülükleri sadece işkence ve kötü muamelede bulunmamak şeklinde negatif yükümlülükle sınırlı değildir. Devletlerin, bireyleri işkenceye ve kötü muameleye karşı korumak şeklinde pozitif yükümlülüklerinden de bahsetmek gerekir.¹⁹⁰ Devlet-

¹⁸⁷ AİHM, bu eylemler arasında sözleşme metni açısından bir fark olmadığını, eylemler arasındaki ayrımın bireyin duyduğu acının yoğunluğundaki farklılıktan kaynaklandığını belirtmiştir. AİHM, *İrlanda v. Birleşik Krallık*, B. No: 5310/71, 18.01.1978, Para. 167.

¹⁸⁸ İşkence yasağı diğer uluslararası yargı yerlerinde ve AİHM nezdinde *jus cogens* bir hüküm olarak değerlendirilmiştir, bu anlamda uluslararası kurallar hiyerarşisinde andlaşma hukuku ve teamül hukukundan da üstün konumda yer alır. Doğru/Nalbant, s. 125-126.

¹⁸⁹ Silveira/Levy, s. 351.

¹⁹⁰ AİHM, *Opuz v. Türkiye*, B. No: 33401/02, 09.06.2009, Para. 176. AYM de 17. madde bağlamında devletin pozitif yükümlülüğüne, yetki alanında bulunan tüm bi-

lerin, bireylerin insan onurlarına saygı gösterilmek suretiyle tutulmaları, tutulmanın doğasında var olan “kaçınılmaz acı eşiğini” aşmayan davranışa tabi tutulmalarını ve hapis cezasının uygulanması sırasında tıbbi bakımı da kapsayacak biçimde bireyin “sağlık ve esenliğinin uygun biçimde güvenceye alınmasını” sağlama yönünde pozitif yükümlülüğü mevcuttur.¹⁹¹ AİHM, yükümlülüğün manevi bütünlükle ilgili olmadığını bireyin maddi bütünlüğüyle, başka bir deyişle fiziki bütünlüğüyle de bağlantılı olduğunu böylece vurguladıktan sonra, Sözleşme’nin 3. maddesinin devletler için öngördüğü bireylerin fiziki bütünlüğünü koruma yükümlülüğünün “bireyin uygun şekilde beslenmesi zorunluluğunu da” içerdiğini belirtir.¹⁹² Tip 2 diyabet ve koroner arter hastası bir mahkûmun sağlık durumuna uygun özel diyet¹⁹³ erişiminin reddedilmesi nedeniyle, yerel makamların “başvuranın sağlığını ve esenliğini korumak için gerekli önlemleri” almadıkları; dolayısıyla “insan onuruna uygun ve saygı gösteren tutukluluk koşullarını sağlayamadıkları” gerekçeyle AİHS’in 3. maddesinin ihlal edildiğine karar verilmesi, gözetim altındaki kişilerin yetersiz beslenme koşullarının değerlendirilme biçimini gösterir.¹⁹⁴ AİHM, devletin gözetimi altında olmakla yeterli beslenme açısından devlet desteğine bağımlı olan kişilere uygun beslenme koşullarının sağlanmamasını işkence yasağı düzenlemesi altında

reylerin maddi ve manevi varlığını, kamusal makamlardan, diğer bireylerden ve de kişinin kendisinin eylemlerinden kaynaklanabilecek risklere karşı korumakla yükümlü olduğunu belirterek işaret etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, *Kötü Muamele Yasağına Dair Emsal Kararlar: Devletin Kötü Muamele Karşı Koruma Yükümlülüğü*, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/bireysel-basvuru/temel-hak-ve-ozgurluklerin-ihlaline-dair-emsal-kararlar/kotu-muamele-yasagina-dair-emsal-kararlar/kotu-muamele-yasagina-dair-emsal-kararlar-tum-liste> (Erişim Tarihi:8.09.2025).

¹⁹¹ AİHM, Ebedin Abi v. Türkiye, B. No: 10839/09, 13.3.2018, Para. 32.

¹⁹² AİHM, Ebedin Abi v. Türkiye, Para. 33. Ayrıca bakınız: AİHM, İlaşcu ve Diğerleri v. Moldova ve Rusya [BD], B. No. 48787/99, Para. 451.

¹⁹³ Başvuranın hastalığını gösteren sağlık raporlarında, başvuranın izlemesi gereken diyetle ilgili bilgilere de yer verilmiştir. AİHM, Ebedin Abi v. Türkiye, Para. 36.

¹⁹⁴ AİHM, Ebedin Abi v. Türkiye, Para. 56 vd. Tutuklu olan bir başvuruçuya, duruşmalara katılmak üzere bölge mahkemesine nakledildiği günlerde normal öğle yemeği yerine, “vücudun işlevsel ihtiyaçlarını karşılamak için açıkça yetersiz” bir yemeğin verilmesiyle, başvuruçunun duruşma günlerinde düzenli olarak açlığa maruz bırakıldığı sonucuna varılarak ilgili davranışın “aşağılayıcı muamele” olarak nitelendirildiği bir diğer karar için: AİHM, Moisejevs v. Letonya, B. No: 64846/01, 15.6.2006, Para. 78 vd. ECHR, *Factsheet – Prisoners’ health-related rights*, s. 28.

değerlendirirken, başvuranın sağlık durumunu dikkate almakla birlikte devletin bu alandaki yükümlülüklerine de vurgu yapar. Bu yaklaşım, vegan bireylerin işkence yasağı düzenlemeleri bağlamında hak arama imkânlarını güçlendiren bir içtihadı zemin oluşturur.¹⁹⁵

D. Ayrımcılık Yasağı ve Veganizm

Toplum içinde görünürlükleri artsa da vegan bireylerin azınlıkta kaldığı ve diğer bireylerle karşılaştırıldığında daha dezavantajlı durumda olmakla ayrımcılıkla karşı karşıya kalma olasılıklarının daha fazla olduğu söylenebilir.¹⁹⁶ Veganizm bağlamında ayrımcılık, sıklıkla beslenmeyle ilişkili konularda ortaya çıkar. Vegan bireyler özel alanda olduğu kadar; okullar, hastaneler, cezaevleri gibi kamusal alanlarda da beslenmelerine uygun olmayan ya da sınırlı gıda seçeneğiyle karşılaşır.¹⁹⁷ Bir araştırmada, iş yeri ve okul yemekhanelerinde vejetaryen gıda bulmak mümkün iken, vegan gıdaya erişimin mümkün olmadığını belirten katılımcılar tarafından bu durum bir tür ayrımcılık olarak nitelendirilmiştir. Aynı araştırma kapsamında, katılımcılar, restoran, kafe ve benzeri yerlerin tuvaletlerinde vegan bireylerin kullanımına uygun sabunların olmamasını da *“kamusal mekanlarda sıklıkla yaşanan bir diğer sorun”* olarak ifade etmişlerdir.¹⁹⁸ Nitekim, vegan bireylerin hayvansal ürün içermeyen ya da hayvanlar üzerinde test edilmemiş giyecek, ilaç veya vitamin takviyesi gibi belirli ürünlere erişiminin vegan olmayan bireylere göre daha sınırlı olması kamusal yaşamda ortaya çıkan benzer pratiklerin ayrımcılık yasağı bağlamında değerlendirilmesini gündeme getirebilir.¹⁹⁹

Ayrımcılık yasağı, bir kişi ya da kişi grubunun belirli özellikleri temelinde farklı davranışa ya da farklı etkiye maruz bırakılmaması-

¹⁹⁵ AİHM öntünde derdest olan G.K. v. İsviçre başvurusunda da, vegan beslenmeye uygun gıda sağlamayı reddeden cezaevi yönetiminin işkence yasağını da ihlal ettiği iddiası ileri sürülmüştür.

¹⁹⁶ Horta, 361. McKeown/Dunn, s. 208.

¹⁹⁷ Horta, s. 362

¹⁹⁸ Tekten Aksürmeli/Beşirli, s. 233.

¹⁹⁹ Vegan bireyler, veganlığa uygun yaşam ihtiyaçlarına erişimin kısıtlılığı nedeniyle kimi zaman sadece vegan beslenmeye uymakla sınırlı kaldıkları için kendilerini vegan olarak tanımlamaktan çekindiklerini de ifade ederler. Tekten Aksürmeli/Beşirli, s. 232.

nı amaçlar şekilde, II. Dünya Savaşı sonrasında diğer insan haklarıyla birlikte normatif temel kazanmıştır. İnsan hakları hukukunda kişilerin ayrımcılığa uğramasına neden olan belirli özellikleri, ayrımcılık temelleri olarak adlandırılır. Davranıştaki ya da ortaya çıkan etkideki farklılık geleneksel olarak ayrımcılık mağduru olmuş bir kişi grubuna yönelik olduğunda ilgili grubun özellikleri şüpheli temel olarak sınıflandırılır ki bu durumlarda hak arama yollarına başvurulduğunda farklı davranış ya da farklı etkinin meşru gerekçesini göstermek daha zordur.²⁰⁰ Geçmişte cinsiyet ve ırk temellerinin şüpheli temel olarak nitelendirilmesi karşısında, günümüzde şüpheli temeller listesinin felsefi görüş ve inanç temellerini de içerecek şekilde genişlediği uluslararası insan hakları denetim mekanizmalarının içtihatlarından anlaşılmaktadır.²⁰¹

AIHS, 14. maddesiyle Sözleşme'deki hak ve özgürlüklerden yararlanma bakımından, cinsiyet, ırk, renk, dil, din, siyasal veya diğer kanaatler, ulusal veya toplumsal köken, ulusal bir azınlığa aidiyet, servet, doğum ve diğer temellerde ayrımcılığı yasaklar. Böylece açık uçlu olarak saydığı ayrımcılık temelleriyle kişi bakımından geniş bir kapsam ortaya koyarken; ayrımcılık yasağının sadece AIHS'te sayılan hak ve özgürlüklerle bağlantılı olarak öngörüldüğünü belirtmesiyle konu bakımından dar bir yaklaşım ortaya koyar. AIHS'e Ek 12 No'lu Protokol, hukuken tanınmış bütün hak ve özgürlükler bakımından geçerli olan bir ayrımcılık yasağı öngörür; bu anlamda ilgili Protokol'e taraf olan devletler bakımından ayrımcılık yasağıyla ilgili yükümlülükler Sözleşme'deki hak ve özgürlüklerle sınırlı değildir.²⁰² Türkiye Cumhuriyeti gibi AIHS'e Ek 12. Protokol'e taraf olmayan devletler aleyhine yapılacak ayrımcılık yasağı ihlali başvurularında, ihlal iddiaları AIHS kapsamında korunan diğer haklarla ilişkilendirilmelidir. Vegan bireylerce AIHM'e yapılacak ayrımcılık yasağı ihlali başvurularında da yukarıda incelenen düşünce, din ve vicdan özgürlüğünü düzenleyen 9. madde ile diğer AIHS düzenlemeleriyle bağlantı kurulmalıdır. Bu kapsamda veganizmin hangi ayrımcılık temeli açısından değerlendirilmesi gerektiği de açıklanmalıdır.

²⁰⁰ Ulaş Karan, *Uluslararası İnsan Hakları Hukuku ve Anayasa Hukuku Işığında Eşitlik İlkesi ve Ayrımcılık Yasağı*, İstanbul 2017, s. 158.

²⁰¹ Karan, s. 48.

²⁰² AIHS'e Ek 12 No'lu Protokol'ün metni için: https://www.echr.coe.int/Documents/Library_Collection_P12_ETS177E_ENG.pdf (Erişim Tarihi: 20.09.2025).

Esasen veganizm, bireylerin yaşamının bütününe etki eden değerlerden oluşan bir felsefe ya da inanç sistemi niteliği taşıdığından, ayrımcılık temelleri arasında özellikle felsefi inanç ya da inanç temeliyle ilişkilidir. Bu noktada vegan bireylere karşı ayrımcılığın ayrımcılık temellerinden hangisiyle ilgili olacağını belirlemenin, ancak ayrımcılık temellerini sınırlı olarak sayan düzenlemeler için bir anlamı olacağını eklemek gerekir. Ayrımcılık temelleri arasında veganizmle ilişkilendirilecek bir temelin olmadığı ya da var olan temellerin katı yorumuyla veganizmin bir temelle ilişkilendirilmediği hallerde vegan bireyler ayrımcılık yasağı ihlali iddiasında bulunamayacaklardır. Farklı devlet yargılamalarına konu olaylarda, vegan bireylere karşı ayrımcılığın “inanç” ve ilişkili temeller kapsamında değerlendirildiği görülebilir. Bu nedenle, sınırlı sayıda ayrımcılık temeli içeren ayrımcılık yasağı düzenlemelerinde dahi inanç temeline yer verilmesi, bir inancın yansıması olan veganizmin ayrımcılığa karşı koruma bulmasını mümkün kılar. Türkiye hukukunda Anayasa’nın “Kanun önünde eşitlik” başlıklı 10. maddesi ayrımcılık temellerini açık uçlu biçimde düzenlerken, TİHEK Kanunu’nun “Eşitlik ilkesi ve ayrımcılık yasağı” başlıklı 3. maddesi bu temelleri “cinsiyet, ırk, renk, dil, din, inanç, mezhep, felsefi ve siyasi görüş, etnik köken, servet, doğum, medeni hal, sağlık durumu, engellilik ve yaş” ile sınırlı olarak sayar. Bu dar kapsamlı ve günümüz koşullarında istisnai nitelikteki düzenleme çerçevesinde dahi, veganizmin inanç temeliyle bağlantısı nedeniyle ayrımcılığa karşı korunması mümkündür.

Veganlara karşı ayrımcılığın hangi ayrımcılık temeliyle ilişkilendirilebileceğiyle ilgili AYM ya da AİHM kararı yoktur.²⁰³ “Etik veganlığın” Birleşik Krallık hukukundaki 2010 tarihli Eşitlik Yasası tarafından korunan bir felsefi inanç olduğunun tespit edildiği *Casamitjana v. The League Against Cruel Sports (LACS)* davasında ise AİHM’in, AİHS’in

²⁰³ AYM önüne kişinin maddi ve manevi varlığının korunmasıyla ayrımcılık yasağının ihlal edildiği iddiasıyla gelen Şehmus Özsubaşı başvurusunda, başvurunun vejetaryen olup olmadığının değerlendirilmesi için rapor aldırılmasının eşitlik ilkesine aykırı olduğu iddiaları ayrıca incelenmeye gerek görülmemiştir. AİHM, *Jakóbski v. Polonya ve Kobida v. Slovakya* kararlarında ayrımcılık yasağı bakımından bir değerlendirme yapmamıştır. AİHM önünde derdest olan *A.S. v. İsviçre* başvurusu ise m. 8, m. 9 ve m. 13’le bağlantılı olarak ayrımcılık yasağı ihlali iddiasını içerir.

9. maddesi bağlamındaki değerlendirmeleri esas alınmıştır.²⁰⁴ Davacı Casamitjana, LACS'in, emeklilik fonunun bir kısmını hayvanlar üzerinde test yapan ve çevreye zarar veren şirketlere yatırmasına itiraz etmiş; katkı paylarının durdurulmasını talep etmiş ve kendisine bunun için gerekli düzenlemelerin yapılacağı bilgisi verilmiştir. Aynı yıl içinde katkı paylarının değiştirilmediğini ve kendisinin kişisel olarak katkıda bulunduğunu gören davacı, konuyla ilgili olarak çalışma arkadaşlarını uyarmıştır. LACS ise Casamitjana'nın "görevini ağır bir şekilde kötüye kullandığı" için görevinden alındığını, davacının veganlığını görevden alınmasına gerekçe olarak göstermeye çalıştığını belirtmiştir.²⁰⁵ Davayı inceleyen İş Mahkemesi, ön duruşma kapsamında etik veganlığın 2010 tarihli Eşitlik Yasası kapsamında korunan bir felsefi inanç olup olmadığını değerlendirirken, AİHM'in Campbell ve Cosans v. Birleşik Krallık kararında 9. maddeyle korunması gereken inançların nitelikleri bakımından belirlediği unsurlara başvurmuştur. Mevcut koşullar altında davacının etik veganizm inancını gerçekten ve samimiyetle sürdürdüğünü;²⁰⁶ etik veganizmin "bir görüşten çok bir inanç"²⁰⁷ teşkil ettiğini, "insan yaşamı ve davranışının önemli ve esaslı bir yönü"²⁰⁸ ile ilgili ve "belirli düzeyde inandırıcılık, tutarlılık ve önem seviyesinde"²⁰⁹ olduğunu, etik veganizm inancının "demokratik bir toplumda korunma-

²⁰⁴ O'Sullivan Garcia, s. 72. Jordi Casamitjana, "The Confirmation of Ethical Veganism as a Protected Philosophical Belief in Great Britain: A Personal Account of Triumph", *Law and Veganism: International Perspectives on the Human Right to Freedom of Conscience*, London 2021, s. 245-258.

²⁰⁵ Lauren Strumos, "Ethical Veganism as Nonreligion in Mr J Casamitjana Costa v the League Against Cruel Sports", *Studies in Religion*, 2022, C. 51, S. 3, s. 296. Vegconomist, *Ethical Vegan Jordi Casamitjana Settles Case Against Former Employer*, 03.03.2020, <https://vegconomist.com/society/ethical-vegan-jordi-casamitjana-settles-case-against-former-employer/> (Erişim Tarihi: 01.07.2025).

²⁰⁶ Employment Tribunals, Record of a Public Preliminary Hearing, Mr. J. Casamitjana Costa v. The League Against Cruel Sports, Case Number: 3331129/2018, 21.1.2020, Para. 33, <https://www.vegansociety.com/sites/default/files/uploads/downloads/Veganism%20as%20a%20protected%20belief.pdf> (Erişim Tarihi: 01.07.2025).

²⁰⁷ Employment Tribunals, Record of a Public Preliminary Hearing, Mr. J. Casamitjana Costa v. The League Against Cruel Sports, Para. 34.

²⁰⁸ Employment Tribunals, Record of a Public Preliminary Hearing, Mr. J. Casamitjana Costa v. The League Against Cruel Sports, Para. 35.

²⁰⁹ Employment Tribunals, Record of a Public Preliminary Hearing, Mr. J. Casamitjana Costa v. The League Against Cruel Sports, Para. 36 ve 37.

ya değer ve insan onuruna bağdaşır”²¹⁰ nitelik taşıdığını gören Mahkeme, etik veganizmi benimseyen bireylerin Birleşik Krallık hukukunda inanç temelinde ayrımcılığa karşı korunabileceklerini tespit etmiştir.²¹¹

Veganlar, esasen, hayvanlara, çevreye, kendi sağlıklarına daha az zarar veren bir yaşam biçimine yönelik benimsedikleri inanç nedeniyle yerleşik ve yaygın toplumsal değerlerin ve geleneklerin bütünlüğünü baltaladıkları gerekçesiyle olumsuz tavırların hedefi haline gelebilirler.²¹² Veganların bu olumsuz tavırlar aracılığıyla maruz kaldıkları ayrımcılığı “vegafobi” olarak adlandırılan önyargının yönlendirdiği söylenebilir. Vegafobi, veganizmi benimseyen kişilerin doğrudan ya da dolaylı şekilde maruz kaldığı olumsuz tutum ve davranışları ifade eder; vegan yaşam biçiminin dayandığı felsefenin aşağılanması içeren olumsuz duygu, düşünce ve davranışlar şeklinde kendini gösterir.²¹³ Ayrımcılık karşıtı hukuk içinde tanımlanan ayrımcılık biçimlerinin²¹⁴ bir kısmının vegafobiyle açık bağlantısını kurmak mümkündür. Türkiye hukukunda ayrımcılık biçimlerini tanımlayan ve eşitlik

²¹⁰ Employment Tribunals, Record of a Public Preliminary Hearing, Mr. J. Casamitjana Costa v. The League Against Cruel Sports, Para. 38 ve 39.

²¹¹ Employment Tribunals, Record of a Public Preliminary Hearing, Mr. J. Casamitjana Costa v. The League Against Cruel Sports, Para. 39, İngiltere ve Galler’de “felsefi inanç” ile Ontario, Kanada’da “inanış” (“creed”) kavramlarının hangi unsurlar üzerinden incelendiğine dair bir değerlendirme için bakınız: McKeown/Dunn, s. 216. Casamitjana davasında etik veganlığın inanç temelinde değerlendirilmesi sırasında veganlığın belirli bir din gereği benimsendiği çeşitlerini dışlayan, seküler ve gündelik hayatta izlenen yaşam tarzına atıfla sınırlı bir değerlendirme yapıldığına ilişkin olarak bakınız: Strumos, s. 307.

²¹² Cara C. MacInnis/Gordon Hodson, “It ain’t easy eating greens: Evidence of bias toward vegetarians and vegans from both source and target”, *Group Processes & Intergroup Relations*, 2015, C. 20, S. 6, s. 19 vd.

²¹³ Ayşe Mahinur Tezcan, “Vegaphobia as a Form of Discrimination”, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2024, C. 22, S. 2, s.147-148 vd.

²¹⁴ Çalışmanın kapsamı bakımından ayrımcılık biçimleri hakkında kısa ve örnekleyici bilgi verilmesinin tercih edilmesi, veganların sadece bahsedilen ayrımcılık biçimlerine maruz kalabileceği anlamını taşımaz ve TİHEK Kanunu ile diğer ulusal ve uluslararası mevzuatla yasaklanan inanç temelinde dolayısıyla ayrımcılık, ayrımcılık talimatı; inanç yanında cinsiyet ya da ırk gibi temellerde ortaya çıkan çoklu ayrımcılık, varsayılan temele dayalı ayrımcılık ile şiddet eylemlerinin de veganlara karşı ortaya çıkabileceği gerçeğini yadsımaz. Ayrımcılık biçimleri hakkında daha bilgi için: İdil Işıl Gül/Ulaş Karan, *Ayrımcılık Yasağı: Kavram, Hukuk, İzleme ve Belgeleme*, İstanbul 2011, s. 13-22. Ayrıca bakınız: TİHEK Kanunu, “Tanımlar”, Madde 2.

konusunda genel bir kanun olma niteliği taşıyan TİHEK Kanunu kapsamında öngörülen ayrımcılık temelleriyle doğrudan bağlantılı farklı davranış nedeniyle ortaya çıkan doğrudan ayrımcılık yanında, yine ayrımcılık temelleriyle doğrudan bağlantılı iş yerinde yıldırma ve taciz eylemlerinin nedeni vegafobiyle açıkça ilişkilendirilebilir. Bununla birlikte, vegan bireylere karşı ayrımcılık her zaman bir önyargının yönlendirmesiyle ve ayrımcılık temelleriyle doğrudan bağlantılı biçimlerde ortaya çıkmaz. Başka bir ifadeyle vegan bireylere karşı ayrımcılık, ayrımcılık kastı olmaksızın da gündeme gelebilir. Bu anlamda ilk bakışta ayrımcı olmayan eylem, işlem veya uygulama sonucunda kişileri insan hak ve özgürlüklerinden yararlanmalarını engelleyen bir dezavantajlı konuma getiren dolaylı ayrımcılık biçimine de değinmek gerekir. Dolaylı ayrımcılık biçiminde vegan bireylerin veganizmi benimsemelerine yön veren seküler ya da dini inançlarıyla bağlantı, davranışın farklılığı üzerinden değil; nötr görünen bir eylem, işlem veya uygulama sonucunda inanç temelinde ortaya çıkan etkinin farklılığı üzerinden kurulur.

Danimarka'da bir mahkemenin, Belediye tarafından işletilen bir kreşte eğitim gören bir çocuk için hem vegan yemek hazırlanmasının reddedilmesini hem de ebeveynler tarafından vegan beslenmeye uygun yemek gönderilmesine izin verilmemesini dolaylı ayrımcılık olarak nitelendirmesi, bir uygulama sonucunda inanç temelinde ortaya çıkan farklı etkiden kaynaklı ayrımcılık biçimine örnek teşkil eder.²¹⁵ Danimarka Vejetaryenler Derneği tarafından aile adına açılan davada, ailenin kendi yaşam tarzlarını sürdürmekten alıkonulmak suretiyle ayrımcılığa uğradığı ve çocuklarının kamu kreşinden yararlanabilmesi için hayvanlara zarar vermeme yönündeki inançlarından vazgeçmeye zorlandıkları; bunun da AİHS'in 9. maddesinin ihlali anlamı taşıdığı iddia edilmiştir.²¹⁶ İddiayı inceleyen *Hjorring* kentindeki ilk derece

²¹⁵ Bu kararın, veganların haklarına dair Avrupa'daki mevcut kabuller açısından da önemli olduğu belirtilmiştir. The Vegan Inclusion Co., *Landmark ruling for vegan rights in Denmark – what does this mean for UK employers?*, <https://www.veganinclusion.co.uk/insights/landmark-ruling-for-vegan-rights-in-denmark-what-does-this-mean-for-uk-employers> (Erişim Tarihi: 19.09.2025).

²¹⁶ İlgili davaya konu olay ve ilk derece mahkemesinin değerlendirmelerine ilişkin olarak bakınız: Vegetarisk Forening, *A Milestone Win: Vegans Are Protected By Human Rights, Danish Court Rules*, 12.02.2024, <https://vegetarisk.dk/milestone-win-vegans-are-protected-by-law-danish-court-rules/> (Erişim Tarihi: 30.06.2025).

mahkemesi, veganların “benzer veya karşılaştırılabilir durumdaki vegan inançları olmayan bireylere göre daha kötü muamele görmeme”²¹⁷ hakkına sahip olduğunu kabul etmiş; somut olayda çocuğun, ilgili kamu kreşinde vegan beslenme imkânlarının reddedilmesi nedeniyle vegan inancına göre yaşamayan çocuklardan daha kötü muamele gördüğünü belirtmiştir.²¹⁸ Mahkeme, Belediye kreşinden yararlanmanın fiilen vegan inancı temelinde engellendiği sonucuna ulaşmış; kreşin uygulamasının objektif ve makul bir gerekçeyle dayanmadığını tespit ederek çocuğun dolaylı ayrımcılığa maruz kaldığına ve bu nedenle AİHS’in 9. maddesiyle bağlantılı olarak 14. maddesinin ihlal edildiğine hükmetmiştir.²¹⁹

Mağdurlaştırma, ayrımcılığa maruz kalan bir kişinin ya da ayrımcılığa maruz kalan kişiyi şikayette bulunması için destekleyen başka bir kişinin, ayrımcılık yasağı ihlali nedeniyle yapılan şikayet ya da başvuru sonucunda kötü muameleyle karşılaşması ya da yeniden ayrımcılığa sebep olacak farklı davranış ya da farklı etkiye maruz bırakılması şeklinde açıklanabilir. Mağdurlaştırmanın yasaklanması ise ayrımcılık yasağının etkili hale getirilmesine ilişkin öngörülen destekleyici hukuki araçlardan birisidir.²²⁰ Türkiye hukukunda mağdurlaştırmaya ilişkin düzenleme, TİHEK Kanunu’nun “Ayrımcılık türleri” başlıklı 4. maddesinin ikinci fıkrasında yer alır. Buna göre mağdurlaştırma, ayrımcılığa uğrayan bireylerin bu konuda idari ya da adli süreç başlamaları sebebiyle veya bu süreçlere katılanların ya da temsilcilerinin bu nedenle karşılaştıkları olumsuz davranışları ifade edecek şekilde tanımlanır.²²¹ Horta, vegan bireylerin hayvanların besin ya da diğer

²¹⁷ Vegetarisk Forening, *A Milestone Win: Vegans Are Protected By Human Rights, Danish Court Rules*.

²¹⁸ Vegetarisk Forening, *A Milestone Win: Vegans Are Protected By Human Rights, Danish Court Rules*.

²¹⁹ Danimarka Vejetaryenler Derneği (*Dansk Vegetarisk Forening*) sözcüsü 8 Şubat 2024 tarihli kararla, aileye yaklaşık 1.500 Avro tutarında sembolik bir tazminat ödenmesine karar verildiğini, ilgili Belediye’nin de yasal masraf ve ücretleri ödemesine hükmedildiğini aktarmıştır. Vegetarisk Forening, *A Milestone Win: Vegans Are Protected By Human Rights, Danish Court Rules*.

²²⁰ Mağdurlaştırma ve mağdurlaştırmanın yasaklanmasıyla ilgili ayrıntılı bilgi için: Gül/Karan, s. 22-23.

²²¹ TİHEK Kanunu’nun “Ayrımcılık türleri” başlıklı 4. madde düzenlemesinde her ne kadar mağdurlaştırma ifadesi açıkça kullanılmasa da TİHEK’in internet sayfasında yer verilen bilgi notlarında “mağdurlaştırma” ayrımcılık biçimleri arasın-

amaçlarla kötü muameleye maruz kalmalarına karşı çıkmaları yönündeki inançları nedeniyle ayrımcılığa uğramalarını “ikinci derecede ayrımcılık” olarak açıklar.²²² Bu açıklama, hayvanların maruz kaldıkları kötü muameleye karşı çıkan vegan bireylerin uğradıkları ayrımcılık biçiminin mağdurlaştırmanın bir örneğini oluşturabileceğini düşündürse de Türkiye hukukunda mağdurlaştırmayı yasaklayan ilgili TİHEK Kanunu düzenlemesinin, açıklanan şekilde ortaya çıkan mağdurlaştırmayı yasaklamaya elverişli olmadığı söylenebilir. Nitekim TİHEK’in kararlarında gözlemlenebilecek olan TİHEK Kanunu düzenlemelerini dar yorumlayan tavrı da bu görüşü doğrular.

İnanç özgürlüğü ve diğer hak ve özgürlükler bağlamındaki ihlal iddiaları ayrımcılık yasağıyla birlikte değerlendirildiğinde, devletlerin bu alandaki yükümlülüklerinin de ele alınması gerekir. Bu yükümlülükler, özellikle beslenmeyle ilgili konular ile cezaevleri²²³ ve hastaneler gibi hassas bağlamlarda özel önem taşır; “doğrudan ve dolaylı ayrımcılığın önlenmesi amacıyla yemeklerin planlanması ve sunumunda özenli ve saygılı bir yaklaşımın benimsenmesini gerektirir”.²²⁴ Bu anlamda iç hukukta da söz konusu yükümlülüklerle uyumlu ve inançlar arasında ayırım yapmayan düzenlemelerin bulunması beklenir.²²⁵ Nitekim, Türkiye hukukunda 5275 sayılı Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun’un “Temel İlkeler” bölümünde yer alan “İnfazda temel ilke” başlıklı 2. maddenin ilk fıkrası, ceza ve güvenlik tedbirlerinin infazına ilişkin kuralların, hükümlülerin diğer özellikleri yanında, veganlık için temel teşkil edebilecek, dini, felsefi inancı ve diğer toplumsal konumları yönünden ayırım yapılmaksızın ve hiçbir kimseye ayrıcalık tanınmaksızın uygulanacağını öngörür. Bu düzenleme, veganlığı da kapsayacak bir hukuki zemin sunması bakımından olumludur.

da sayılmıştır. Bakınız: Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu, “Ayrımcılıkla Mücadele ve Eşitlik”, <https://www.tihek.gov.tr/kategori/pages/Ayrimcilikle-Mucadele-ve-Esitlik> (Erişim Tarihi:26.12.2025)

²²² Horta, s. 365.

²²³ Bakota, s. 203.

²²⁴ Silveira/Levy, s. 348.

²²⁵ Örneğin, iç hukuk düzenlemeleri cezaevlerinde ya da hastanelerde geleneksel inançlara dayalı özel diyetlere, Müslümanlar için helal veya Yahudiler için koşer beslenmeye, erişimi mümkün kılarken, felsefi inanca dayalı vegan diyet erişimi reddediyorsa AİHS’in 14. maddesinin 9. maddeyle bağlantılı olarak ihlali gündeme gelebilecektir. Silveira/Levy, s. 348.

BM düzeyinde yürürlükte olan sözleşmeler kapsamında öngörülen ayrımcılık yasağı düzenlemeleri de veganların ayrımcılığa karşı korunması bakımından önemli araçlar sunarken, devletler için de yükümlülükler öngörür.²²⁶ Türkiye'nin taraf olduğu ayrımcılık yasağına dair düzenlemeler içeren BM sözleşmelerinin, "*usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası andlaşmalarla kanunların*" çatışması halinde andlaşma hükümlerinin esas alınacağını düzenleyen Anayasa'nın 90. maddesinin beşinci fıkrası gereğince değerlendirilmesi gerekir. Bu doğrultuda, ilgili BM Sözleşmelerinin ayrımcılık yasağı düzenlemeleri ile bu sözleşmeler uyarınca kurulmuş denetim mekanizmalarının genel yorum ve görüşleri de hukuk uygulamasında dikkate alınmalıdır.

Bu noktada Türkiye'nin tarafı olduğu ayrımcılık yasağına dair düzenlemeler içeren BM sözleşmelerini değerlendirmelerinde esas alması gereken TİHEK'in yetkisine de değinmek gerekir. TİHEK'in ayrımcılık yasağı ihlallerini re'sen veya başvuru üzerine inceleme yetkisi kapsamında veganlıkla ilişkili esastan inceleme yaptığı bir kararı bulunmamaktadır.²²⁷ Bununla birlikte TİHEK'in inceleme yetkisi kapsamında olmadığı gerekçesiyle kabul edilemez bulduğu bir başvuruda, vegan mahkûmun iddiasının inanç özgürlüğü kapsamında olduğunu belirtmesi, TİHEK'e ayrımcılık yasağı ihlali iddiasıyla yapılacak başvurularda veganlara karşı ayrımcılığın TİHEK Kanunu'nda sınırlı sayıda öngörülen ayrımcılık temellerinden "inanç" temeliyle ilişkilendirilebileceğini doğrular.²²⁸ TİHEK Kanunu'nun "*Ayrımcılık yasağının kapsa-*

²²⁶ BM düzeyinde ayrımcılık yasağına ilişkin düzenlemeler içeren sözleşmelere örnek olarak Her Türlü İrk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Sözleşme, Kişisel ve Siyasal Haklar Sözleşmesi, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi, Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi, Çocuk Hakları Sözleşmesi, Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme gösterilebilir. İlgili sözleşmeler uyarınca oluşturulmuş denetim mekanizmaları ve yetkileri ile Türkiye'nin bu sözleşmeler karşısındaki durumuna dair ayrıntılı bilgi için bakınız: Gül/Karan, s. 37-59.

²²⁷ Bu kapsamdaki incelemenin, TİHEK Kanunu'nun 13. maddesi uyarınca kamuoyuna duyurulması gerekli görülen kararlarla sınırlı olarak sadece TİHEK'in web sitesinde yayınlanan kararlar bağlamında gerçekleştirildiğini de belirtmek gerekir.

²²⁸ TİHEK'in ilgili kararındaki (Başvuru Numarası: 2023/1222, Karar Numarası: 2023/891) değerlendirmeleri için "*II. C. 2. AYM'nin Vejetaryenliğe Dair İnanç Özgürlüğü Bağlamındaki Tespitleri*" başlığı altında yapılan açıklamalara bakınız.

ml” başlıklı 5. maddesi kapsamına giren konularda ayrımcılık yasağı ihlallerinden zarar gördüğü iddiasında olan her gerçek ve tüzel kişinin TİHEK’e başvurusu mümkün olup; ücretsiz, uzmanlık gerektirmeyen ve kolay bir başvuru mekanizması sunan yargısal benzeri bir organın bu alanda emsal teşkil edebilecek bir değerlendirme yapması önünde bir engel yoktur.²²⁹

SONUÇ

Bireylerin veganizmi benimsemeleri nedeniyle karşılaştıkları hak ihlallerinin insan hakları hukuku bağlamında değerlendirilmesini amaçlayan bu çalışmada, inanç özgürlüğü başta olmak üzere yeterli yaşam standardı hakkı, özel hayata saygı hakkı, işkence yasağı ve ayrımcılık yasağı çerçevesinde insan hakları hukukunun veganizm açısından imkân ve sınırlılıkları sorgulanmıştır. Böylece devletin vegan bireylerin insan haklarını diğer bireylerle eşit şekilde deneyimlemelerini sağlamak üzere sahip oldukları yükümlülükler değerlendirilebilmiş; vegan bireylerin hakları doğrultusundaki taleplerini nasıl temellendirebilecekleri anlaşılabilmektedir.

Veganizmin kavramsal incelemesi, veganizmin beslenmeye ilişkin benimsenen değerlerden fazlasını kapsamakla yaşamın her alanına etki eden değerler bütününe ifade ettiğini göstermiştir. Veganizmin bu ifadesinin, bir inancın yansımaları oluşturduğu ise inanç özgürlüğü çerçevesinde yapılan inceleme sonucunda anlaşılmıştır. Bu bağlamda ulusal ve uluslararası denetim mekanizmalarının, AİHS sisteminde korunan bir inancın niteliklerinin belirlendiği 1982 tarihli Campbell ve Cosans v. Birleşik Krallık kararındaki tespitleri, neyin bir inanç olarak kabul edilmesi gerektiğine ilişkin değerlendirmelerinde esas aldıkları görülmüştür. Buna göre veganizmin, ilgili kararda belirtilen “belirli düzeyde inandırıcılığa, tutarlılığa, ciddiyete ve önem seviyesini haiz görüşlerin ifadesi”²³⁰ olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca veganizmin, toplumdaki eşitsizliklere karşı çıkışı ve doğanın korunması gibi dayanışma içeren amaç-

²²⁹ TİHEK Kanunu, “Başvurular”, 17. Madde. TİHEK’in bu yetkisi için: Ulaş Karan/Çiğdem Sever, *Bir İnsan Hakları Koruma Mekanizması Olarak Eşitlik Kurumları: Kamu Denetçiliği Kurumu ve Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Örneği*, ESHİD, 2020, s. 40-44 <https://www.esithaklar.org/wp-content/uploads/2021/04/ESHID-ulusal-insan-haklari-kurumlari-TR.pdf> (Erişim Tarihi: 11.09.2025).

²³⁰ AİHM, Campbell ve Cosans v. Birleşik Krallık, Para. 36.

ları da kapsadığı dikkate alındığında, aynı kararda yer verilen nitelikler doğrultusunda “*demokratik bir toplumda saygı duyulmaya değer*”²³¹ ve “*insan onuruyla bağdaşır*”²³² bir inanç olduğu da açıktır. İlgili kararda son olarak belirtilen “*insan yaşamı ve davranışının önemli ve esaslı bir yönünü yansıtan*”²³³ niteliğini de karşılayan veganizmin, böylece inanç özgürlüğü kapsamında korunan hak alanına girdiği ve muhakkak geleneksel dinlerle ilişkilendirilmesinin gerekmediği görülmüştür.

Veganizmin inanç özgürlüğü kapsamında korunduğuna dair kabul, her ne kadar cezaevlerinde inanca uygun beslenme taleplerine ilişkin başvurular neticesinde şekillenmişse de, cezaevlerinden daha geniş bir uygulama alanında hukuki sonuç doğurabilecektir. Çalışmada cezaevlerinde tutulan bireylerin taleplerine ilişkin olanlar yanında kamu hastaneleri ve eğitim kurumlarındaki bireylerin taleplerine dair kararlar da incelenmiş; ilgili incelemede devletlerin insan hakları hukuku bağlamındaki yükümlülükleri çerçevesinde nasıl hareket etmesi gerektiği de görülmüştür.

İnanç özgürlüğü bağlamında yapılan incelemede, devletlerin yalnızca bireylerin haklarına müdahaleden kaçınmak anlamında değil; aynı zamanda hak ve özgürlüklerin etkin biçimde deneyimlenmesini sağlamakla da yükümlü olmaları veganizmin bir inanç olarak kabulünün tanıdığı imkânları somutlaştırmıştır. Nitekim yeterli yaşam standardı hakkı kapsamında BM ESKHK tarafından tanımlanan tüketici tarafından kabul edilebilirlik ilkesi de, vegan bireylerin benimsedikleri değerlere uygun beslenme taleplerinin dikkate alınmasını gerektirir. Özel hayata saygı hakkı ve işkence yasağı bireyin fiziksel ve zihinsel bütünlüğünün korunması yükümlülüğünü doğurur; ayrımcılık yasağı da vegan bireylerin insan haklarına eşit erişiminin sağlanmasını zorunlu kılar. Bu nedenle devletlerin özellikle kamusal ortamlarda veganlara yönelik hizmetleri erişilebilir ve inanç temelli farklılıklara duyarlı biçimde düzenleme yükümlülüğü ortaya çıkmaktadır. Ayrıca iş yerlerinde yemek hizmetlerinde vegan bireyler için uygun seçeneklerin sunulmaması gibi durumlar da, ayrımcılık yasağı ve iş yaşamında eşitlik ilkesi kapsamında denetime konu olabilir. Dolayısıyla, bu

²³¹ AİHM, Campbell ve Cosans v. Birleşik Krallık, Para. 36.

²³² AİHM, Campbell ve Cosans v. Birleşik Krallık, Para. 36.

²³³ AİHM, Campbell ve Cosans v. Birleşik Krallık, Para. 36.

kabul hem bireysel hak arama yollarını çeşitlendirmekte hem de vegan bireylerin talep ve ihtiyaçlarının hukuken tanınabilirliğini güçlendirmektedir. Bu da ilgili kamu otoriteleri açısından hem normatif hem de kurumsal düzeyde dönüşüm gerekliliğini gündeme getirir.

Çalışma bağlamındaki inceleme, vegan bireylerin hak ihlallerini yargısal ya da yargısal benzeri denetim mekanizmaları önünde nasıl temellendirebileceklerine ilişkin belirlemeler yapmayı da mümkün kılmıştır. Buna göre vegan bireylerin, ilk olarak benimsedikleri değerlerin bir inancın yansıması olduğunu ve örneğin beslenme, hayvansal ya da hayvanlar üzerinde test edilmiş ürün kullanmama yönündeki tercihlerinin bir inancın dışı vurumu olduğunu ortaya koymaları; sonrasında müdahalenin inanç özgürlüğü çerçevesindeki yasayla öngörülmüş olma, meşru amaç, demokratik toplumda gereklilik ve orantılık koşullarını karşılamadığını göstermeleri gerekir. İnanç özgürlüğü bağlamındaki müdahalelere ilişkin olarak gösterilebilecek bu argümanlar esasen çalışmada inceleme bulan diğer haklar için de işlevseldir. Yeterli yaşam standardı hakkı kapsamında tüketici tarafından kabul edilebilirlik ilkesi, özel hayata saygı hakkı kapsamında bir inancın yön verdiği kimlik ve kişisel özerklik ile sağlık ve sürdürülebilirliğe dair argümanlar, işkence yasağı bağlamında devletin desteğine bağımlı olunan hallerde kamu kurumlarınca sağlanan gıdanın yetersizliğinin doğurduğu sağlık risklerinin ortaya konulması da vegan bireylerin hak arama imkânlarını güçlendirecektir.

Ayrımcılık yasağı bağlamında yapılacak başvurular bakımından özellikle ilk bakışta nötr götüren uygulamaların vegan bireyler nezdinde inanç temelinde oluşturduğu olumsuz etki ya da sonuçların gösterilmesi önemlidir. Ayrımcılık kastı söz konusu olmasa da etki ya da sonuç itibarıyla ortaya çıkan dezavantajın vegan bireyler için çoğunlukla daha az külfetli yollarla giderilmesinin mümkün olması da pozitif yükümlülük tartışmasını gündeme getirebilecektir. Bu anlamda örneğin okul yemekhanelerinde ya da işyerlerinde bitki temelli alternatiflerin sağlanmasına yönelik girişimlerin devletlerin ayrımcılık yasağı alanındaki pozitif yükümlülüklerinin gereği olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak, AK ve BM nezdinde, veganizmin bir inanç olarak kabul edildiği ve bu doğrultuda devletlerin belirli yükümlülükler üstlenmesi gerektiği yönünde giderek güçlenen bir eğilim olduğu gö-

rülmüştür. Bu eğilim, insan hakları hukukunun veganizm açısından sunduğu imkânların başta inanç özgürlüğü olmak üzere, özel hayata saygı hakkı, yeterli yaşam standardı hakkı, işkence yasağı ve ayrımcılık yasağı çerçevesinde giderek genişlediğini ortaya koyar. Her ne kadar bu alanda henüz tek ve bağlayıcı bir standarttan bahsetmek mümkün değilse de incelenen içtihatlar ve yorumlar, bu tür bir standardın gelişmesinin mümkün olduğunu göstermektedir. Bu yaklaşımın uluslararası denetim organlarının karar ve görüşlerinde istikrarlı biçimde yansıma bulması, söz konusu kabulün iç hukuk düzenleri üzerinde etkili olabilecek bir normatif ağırlık kazanmasını da beraberinde getirebilecektir. Bununla birlikte, geliştirilen içtihat ve yorumların uluslararası ve ulusal denetim mekanizmaları önünde somut uyuşmazlıklara konu edilmesi, veganizmin insan hakları hukukundaki konumunun pekişmesine, belirli sınırlılıkların aşılmasına ve daha tutarlı bir koruma standardının oluşmasına imkân tanıyacak; böylece vegafobinin kırılmasına da katkı sunabilecektir.

Kaynakça

Kitaplar ve Makaleler

- Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi'nin Genel Yorumları, (çev. Lema Uyar), İstanbul 2006
- Adams Carol J., *The Sexual Politics of Meat: A Feminist-Vegetarian Critical Theory*, London 2010
- Algan Bülent, "Yeterli Bir Yaşam Standardı Hakkı: Yeni Anayasada Yer Alması Gerektiği Bir İnsan Hakkı", *Hukuk Biliminin Güncel Sorunları III. Uluslararası Kongre Bildiri Kitabı*, Ankara 2012, s. 85-103
- Altun Kardelen, "Geleneksel Olmayan İnançların Ayrımcılık Yasağıyla Korunması: Etik Veganizm Örneği", *Çankaya Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2021, C. 6, S. 1, s. 13-35.
- Casamitjana Jordi, "The Confirmation of Ethical Veganism as a Protected Philosophical Belief in Great Britain: A Personal Account of Triumph", *Law and Veganism: International Perspectives on the Human Right to Freedom of Conscience*, London 2021, s. 245-258.
- Değirmencioglu Burcu, "Uluslararası İnsan Hakları Metinleri Işığında Çocukların Yeterli Gıdaya Erişim Hakkı", *Ankara Barosu Dergisi*, 2024, C. 82, S. 1, s. 41-79.
- Doğru Osman/Nalbant Atilla, *İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi: Açıklama ve Önemli Kararlar*, Ankara 2013
- Francione Gary L., *Why Veganism Matters: The Moral Value of Animals*, New York 2020.
- Gül İdil Işıl/Karan Ulaş, *Ayrımcılık Yasağı: Kavram, Hukuk, İzleme ve Belgeleme*, İstanbul 2011

- Gülmez Mesut, *Birleşmiş Milletler Sisteminde İnsan Haklarının Korunması*, Ankara 2004
- Horta Oscar, "Discrimination Against Vegans", *Res Publica*, 2018, C. 24, S. 3, s. 359-373.
- Johnson Lisa, "The Religion of Ethical Veganism," *Journal of Animal Ethics*, 2015, C. 5, S. 1, 2015, s. 31-68.
- Karan Ulaş, *Uluslararası İnsan Hakları Hukuku ve Anayasa Hukuku Işığında Eşitlik İlkesi ve Ayrımcılık Yasası*, İstanbul 2017
- Karp Adam P., "Vegetarian and Vegan Litigation in the United States", *Law and Veganism: International Perspectives on the Human Right to Freedom of Conscience*, London 2021, s. 45-69.
- Kent George, *Freedom from Want: The Human Right to Adequate Food*, Washington 2005
- Kınikoğlu, Murat, *Vegan Beslenme*, İstanbul 2015.
- Köybaşı Serkan, "Yeni Bir Anayasal Hak Öznesi Olarak Hayvan - I", *Anayasa Hukuku Dergisi*, 2018, C. 7, S. 13, s. 103-156.
- Köybaşı Serkan, "Yeni Bir Anayasal Hak Öznesi Olarak Hayvan - II", *Anayasa Hukuku Dergisi*, 2018, C. 7, S. 14, s. 357-422.
- Köybaşı Serkan/ Özkardeş Nihal, "İnsan Hakları Çerçevesinde İklim Değişikliğinden Meydana Gelecek Felaketlerden İdarenin Sorumluluğu", *İstanbul Hukuk Mecmuası*, C. 83, S. 3, s. 1228-1266.
- MacInnis Cara C. /Hodson, Gordon, "It ain't easy eating greens: Evidence of bias toward vegetarians and vegans from both source and target", *Group Processes&Intergroup Relations*, 2015, C. 20, S. 6, s. 1-24.
- MacKinnon, Catharine, "Of Mice and Men: A Feminist Fragment on Animal Rights", *Animal Rights: Current Debates and New Directions*, New York 2004, s. 263-276.
- Maffei Maria Clara, "The Vegetarian Diet in Prison: A Human Right? The Case of Jakóbski v. Poland", *International Courts and the Development of International Law: Essays in Honour of Tullio Treves*, Hague 2013, s. 489-496
- McKeown Paul/ Dunn Rachel Ann, "A 'Life-Style Choice or a Philosophical Belief?: The Argument for Veganism and Vegetarianism to be a Protected Belief and the Position in England and Wales", *Liverpool Law Review*, 2021, C. 42, s. 207-241.
- Morris Katie, "A Forgotten Element of the Right to Adequate Food: Redressing the Normative Gap Regarding Consumer Acceptability", *Human Rights Law Review*, 2025, C. 25, S. 3, s. 1-19.
- O'Sullivan Garcia, Maureen, "Vegetarian and vegan rights in Europe: Chickening out or Egging them on?", *dA. Derecho Animal (Forum of Animal Law Studies)*, 2020, C. 11, S. 4, s. 71-78.
- Overton Matthew, "Veganism as a Protected Belief under United Kingdom Human Rights and Equality Law", *Law and Veganism: International Perspectives on the Human Right to Freedom of Conscience*, London 2021, s. 169-196.
- Özenç Berke, "Saatli Bomba Senaryosu ve Geliştirilmiş Sorgu Teknikleri: İşkence Yasasının Mutlak Niteliği Işığında Bir Değerlendirme", *Kadir Has Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2020, C. 8, S. 2, s. 201-215.
- Özenç Berke, "İnancını Açıklamama Hakkı Açısından Türkiye Cumhuriyeti Kimlik Kartlarındaki Din Hanesi", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Mart-Nisan 2019, S. 141, s. 9-42.

- Radich Angela, "Veganism and the Law in Australia: Is Discrimination against Ethical Vegans Unlawful", *Law and Veganism: International Perspectives on the Human Right to Freedom of Conscience*, London 2021, s. 1-26.
- Renucci Jean François, *Article 9 on the European Convention on Human Rights – Freedom of Thought, Conscience and Religion*, Strasbourg 2005.
- Roussel Krystal-Anne/Labchuk Camille, "A Single Black Bean: Discrimination and the Protection of Ethical Vegans in Canada", *Law and Veganism: International Perspectives on the Human Right to Freedom of Conscience*, London 2021, s. 27-44.
- Sandberg Russell, "Are Political Beliefs Religious Now", *Law and Justice*, 2015, S. 175, s. 180-197.
- Silveira Alice Bryk/Levy Melanie, "Planting Rights and Feeding Freedom: Navigating the Right to a Vegan Diet in Hospitals and Prisons", *European Journal of Health Law*, 2025, C. 32, S. 3, s. 335-355.
- Singer Peter, *Animal Liberation: The Definitive Classic of the Animal Movement*, New York 2015.
- Singer Peter, *Writings on an Ethical Life*, New York 2015.
- Strumos Lauren, "Ethical Veganism as Nonreligion in Mr J Casamitjana Costa v the League Against Cruel Sports", *Studies in Religion*, 2022, C. 51, S. 3, s. 295-313.
- Şen Ayşe Fulya, "An Overview of Veganism on X: Is Veganism A Political Activism or an Dietary Style in the Turkish Case?", *Academic Social Studies/Akademik Sosyal Araştırmalar*, Summer 2024, C. 8, S. 28, s. 109-116.
- Şirin Tolga/Duymaz Erkan/Yıldız Deniz, *Türkiye’de Din ve Vicdan Özgürlüğü: Sorunlar, Tespitler ve Çözüm Önerileri*, Ankara 2016.
- Tekten Aksürmeli Zeynep Serap/Beşirli Hayati, "Vegan Kimliğin Oluşumu: Vegan Olmak ve Vegan Kalmak", *Akademik Hassasiyetler*, 2019, C. 6, S. 12, s. 223-249.
- Tezcan Ayşe Mahinur, "Vegaphobia as a Form of Discrimination", *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2024, C. 22, S. 2, s. 144-159.
- Triptovic Bosko/Zysset Alain, "Uncovering the Nature of ECHR Rights: An Analytical and Methodological Framework", *Human Rights Review*, 2024, C. 24, S. 1, s. 1-22.
- Tunçay Son Güzin Yasemin/Bulut Meryem, "Yaşam Tarzı Olarak Vegan ve Vejetaryenlik", *Journal of Human Sciences*, 2016, C. 13, S. 1, s. 830-843.
- Twine Richard, "Vegan Killjoys at the Table – Contesting Happiness and Negotiating Relationships with Food Practices", *Societies*, 2014, C. 4, S. 4, s. 623-639.
- Ünal Emel, "Uluslararası ve Ulusal Mahkeme Kararları Işığında İklim İctihadının Gelişimi", *Çevre, Şehir ve İklim Dergisi*, 2024, C. 3, S. 6, s. 168-209.
- Vural Hasan Sayim, "Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru ve Din Özgürlüğü", *Anayasa Yargısı*, 2015, C. 31, S. 1, s. 343-353.

İnternet Kaynakları

- Anayasa Mahkemesi, Özel Hayata ve Aile Hayatına Saygı Rehberi, Ankara 2023 https://www.anayasa.gov.tr/media/8904/ozel_hayata_ve_aile_hayatina_saygi_hakki_rehberi.pdf (Erişim Tarihi: 29.08.2025).

- Bakota Boris, "European Court of Human Rights and the European Green Deal", *EU and Comparative Law Issues and Challenges Series (ECLIC)*, 2023, C. 7, s. 194-218, <https://ojs.srce.hr/index.php/eclic/article/view/27448> (Erişim Tarihi:26.09.2025).
- Canada Without Poverty Centre for Equality Rights in Accommodation Social Rights Advocacy Centre, "The Right to an Adequate Standard of Living: How to fight for your rights?", 2012, https://www.socialrightsonario.ca/wp-content/uploads/2013/02/Rights_Booklet_FINAL.pdf (Erişim Tarihi: 25.08.2025).
- Cantarelli Alexandra, "Children's Rights, The Environment, Climate Disaster and Veganism: A Comment on new United Nations' Authoritative Guidance", *The Vegan Society*, 15.08.2023, <https://www.vegansociety.com/get-involved/international-rights-network/international-rights-network-blog/childrens-rights> (Erişim Tarihi: 13.08.2025).
- Cochrane Alasdair/ Cojocar Mar-Daria, "Veganism: Why we should see it as a political movement rather than a dietary choice", *The Conversation*, 24.01.2024, <https://theconversation.com/veganism-why-we-should-see-it-as-a-political-movement-rather-than-a-dietary-choice-197318#:~:text=Veganism%20is%20devoted%20to%20tackling,the%20products%20of%20animal%20exploitation.> (Erişim Tarihi: 04.07.2025)
- Cross Leslie J., "In Search of Veganism - 2", *The Vegan*, Autumn 1949, C. V, S. 3, s. 15-17. https://issuu.com/vegan_society/docs/the-vegan-autumn1949?mode=window&pageNumber=17 (Erişim Tarihi:21.09.2025)
- Employment Tribunals, Record of a Public Preliminary Hearing, Mr. J. Casamitjana Costa v. The League Against Cruel Sports, Case Number: 3331129/2018, 21.01.2020 <https://www.vegansociety.com/sites/default/files/uploads/downloads/Veganism%20as%20a%20protected%20belief.pdf> (Erişim Tarihi:01.07.2025).
- European Court of Human Rights, *Factsheet - Health*, September 2024, https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/fs_health_eng (Erişim Tarihi: 29.08.2025) European Court of Human Rights, *Factsheet - Prisoners' health-related rights*, January 2023, https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/FS_Prisoners_health_ENG (Erişim Tarihi: 29.08.2025).
- Francione Gary L., "Some Thoughts on the Meanign of Vegan", *The Abolitionist Approach*, 18 October 2009, <https://www.abolitionistapproach.com/some-thoughts-on-the-meaning-of-vegan/> (Erişim Tarihi:04.07.2025).
- Human Rights Education for Legal Professionals Network, *Interpretative Mechanisms of ECHR Case-Law: The Concept of European Consensus*, <https://www.coe.int/en/web/help/article-echr-case-law> (Erişim Tarihi: 05.08.2025).
- Karan Ulaş/Sever Çiğdem, *Bir İnsan Hakları Koruma Mekanizması Olarak Eşitlik Kurumları: Kamu Denetçiliği Kurumu ve Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Örneği*, ESHİD, 2020 <https://www.esithaklar.org/wp-content/uploads/2021/04/ESHID-ulusal-insan-haklari-kurumlari-TR.pdf> (Erişim Tarihi: 11.09.2025).
- The Vegan Inclusion Co., *Landmark ruling for vegan rights in Denmark - what does this mean for UK employers?*, <https://www.veganinclusion.co.uk/insights/landmark-ruling-for-vegan-rights-in-denmark-what-does-this-mean-for-uk-employers> (Erişim Tarihi: 19.09.2025).

- The Vegan Society, *Ripened by human determination: 70 years of The Vegan Society* <https://www.vegansociety.com/sites/default/files/uploads/Ripened%20by%20human%20determination.pdf> (Erişim Tarihi: 04.07.2025).
- The Vegan Society, *Worldwide Growth of Veganism* <https://www.vegansociety.com/news/media/statistics/worldwide> (Erişim Tarihi: 02.07.2025)
- The Vegan Society, <https://www.vegansociety.com/> (Erişim Tarihi: 01.07.2025).
- Theilen Jens T., *European Consensus between Strategy and Principle: The Uses of Vertically Comparative Legal Reasoning in Regional Human Rights Adjudication*, Nomos 2021, https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/THEILEN-2020-European_consensus_between_strategy_and_principle (Erişim Tarihi: 05.08.2025).
- Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu, “Ayrımcılıkla Mücadele ve Eşitlik”, <https://www.tihek.gov.tr/kategori/pages/Ayrimcilikla-Mucadele-ve-Esitlik> (Erişim Tarihi: 26.12.2025)
- Tunç Ahmet, *Vegan Identities and the Vegan Movement in Turkey*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2023, <https://open.metu.edu.tr/handle/11511/102785> (Erişim Tarihi: 02.07.2025).
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, *Kötü Muamele Yasağına Dair Emsal Kararlar: Devletin Kötü Muameleye Karşı Koruma Yükümlülüğü*, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/bireysel-basvuru/temel-hak-ve-ozgurluklerin-ihlaline-dair-emsal-kararlar/kotu-muamele-yasagina-dair-emsal-kararlar/kotu-muamele-yasagina-dair-emsal-kararlar-tum-liste> (Erişim Tarihi: 08.09.2025).
- UN High Commissioner for Human Rights, *The Right to Adequate Food, Fact Sheet No 34*, 2010 <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/FactSheet34en.pdf> (Erişim Tarihi: 24.08.2025).
- UN Human Rights Committee, *Alger v. Australia*, Communication 2237/2013, 13 July 2017, CCPR/C/120/D/2237/2013 <https://juris.ohchr.org/casedetails/2315/en-US> (Erişim Tarihi: 23.01.2026).
- UN Human Rights Committee, *Daniel Billy and others v. Australia*, Communication 3624/2019, 18 September 2023, CCPR/C/135/D/3624/2019 <https://juris.ohchr.org/casedetails/3855/en-US> (Erişim Tarihi: 23.01.2026).
- United Nations, *Statement by Jean Ziegler Special Rapporteur on the Right to Food on the Occasion of World Food Day*, <https://www.ohchr.org/en/statements-and-speeches/2009/10/statement-jean-ziegler-special-rapporteur-right-food-occasion-world> (Erişim Tarihi: 25.08.2025).
- Vegetarisk Forening, *A Milestone Win: Vegans Are Protected By Human Rights, Danish Court Rules*, 12.02.2024, <https://vegetarisk.dk/milestone-win-vegans-are-protected-by-law-danish-court-rules/> (Erişim Tarihi: 30.06.2025).
- Vegconomist, *Ethical Vegan Jordi Casamitjana Settles Case Against Former Employer*, 03.03.2020, <https://vegconomist.com/society/ethical-vegan-jordi-casamitjana-settles-case-against-former-employer/> (Erişim Tarihi: 01.07.2025).
- Vegconomist, *The Vegan Society: 30 Years Since Veganism was First Recognised in Law*, 14.02.2023, <https://vegconomist.com/politics-law/the-vegan-society-veganism-law/> (Erişim Tarihi: 30.06.2025).

- United Nations Human Rights Committee, General Comment No. 22: Article 18 (Freedom of Thought, Conscience and Religion), CCPR/C/21/Rev.1/Add.4, 30 July 1993. <https://www.refworld.org/legal/general/hrc/1993/en/13375> (Erişim Tarihi: 29.09.2025).
- United Nations Human Rights Committee, General Comment No. 23: Article 27 (Rights of Minorities), CCPR/C/21/Rev.1/Add.5, 8 April 1994. <https://www.refworld.org/legal/general/hrc/1994/en/26900> (Erişim Tarihi: 29.09.2025).
- United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights (CESCR), General Comment No. 12: The Right to Adequate Food (art. 11), UNDoc. E/C.12/1999/5, 12 May 1999, Para. 6 <https://docs.un.org/en/E/C.12/1999/5> (Erişim Tarihi: 24.08.2025).

Mahkeme Kararları

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları

- A.D.T. v. Birleşik Krallık, B. No: 35765/97, 31.10.2000.
- Arrowsmith v. Birleşik Krallık, B. No: 7050/75, 12.10.1978.
- Bayatyan v. Ermenistan, B. No: 23459/03, 07.07.2011.
- W. v. Birleşik Krallık, B. No: 18187/91, 10.02.1993.
- Campbell ve Cosans v. Birleşik Krallık, Başvuru No: 7511/76; 7743/76, 25.02.1982.
- Carême v. Fransa [BD], B. No: 7189/21, 9.4.2024
- Christine Goodwin v. Birleşik Krallık, B. No: 28957/95, 11.07.2002.
- Duarte Agostinho ve Diğerleri v. Portekiz ve Diğer 32 Devlet [BD], B. No: 39371/20, 9.4.2024.
- Dudgeon v. Birleşik Krallık, B. No: 7525/76, 22.10.1981.
- Ebedin Abi v. Türkiye, B. No: 10839/09, 13.3.2018.
- Enver Aydemir v. Türkiye, B. No: 26012/11, 07.06.2016.
- Erçep v. Türkiye, B. No: 43965/04, 22.11.2011.
- Feti Demirtaş v. Türkiye, B. No: 5260/07, 17.01.2012.
- G.K. ve A.S. v. İsviçre, 55299/20 ve 31515/22, Hukuki Özet.
- Ilaşcu ve Diğerleri v. Moldova ve Rusya [BD], B. No. 48787/99, 08.07.2004.
- İrlanda v. Birleşik Krallık, B. No: 5310/71, 18.01.1978.
- Jakóbski v. Polonya, B. No:18429/06, 7.12.2010.
- Kobida v. Slovakya, B. No: 39507/06, 15.11.2011.
- Kokkinakis v. Yunanistan, B. No: 14307/88, 25.5.1993.
- Lopez Ostra v. İspanya, B. No: 16798/90, 9.12.1994.
- Moisejevs v. Letonya, B. No: 64846/01, 15.6.2006.
- Opuz v. Türkiye, B. No: 33401/02, 09.06.2009.
- Pretty v. Birleşik Krallık, B. No: 2346/02, 29.04.2002.
- Saran v. Romanya, B. No: 65993/16, 10.11.2020
- Savda v. Türkiye, B. No: 42730/05, 12.06.2012.

Sinan Işık v. Türkiye, Başvuru No: 22924/05, 02.02.2010.

Tarhan v. Türkiye, B. No: 9078/06, 17.07.2012.

Valsamis v. Yunanistan, Başvuru No: 21787/93, 18.12.1996.

Vartic v. Romanya, B. No: 14150/08, 17.12.2013.

Verein KlimaSeniorinnen Schweiz ve Diğerleri v. İsviçre [BD], B. No: 53600/20, 9.4.2024.

Anayasa Mahkemesi Kararları

Esra Nur Özbey Başvurusu, B. No: 2013/7443, T. 20.05.2015.

Mehmet Yiğiner Başvurusu, B. No: 2014/1944, T. 23.07.2014.

Sevim Akat Eşki Başvurusu, B. No: 2013/2187, T. 19.12.2013.

Şehmus Özsubaşı Başvurusu [GK], B. No: 2013/2582, T. 3.3.2016.

Tuğba Arslan [GK], B. No: 2014/256, T. 25.06.2014.

TİHEK Kararları

Başvuru Numarası: 2023/1222, Karar Numarası: 2023/891.

KDK Kararları

Başvuru No: 2020/101386, T. 24.05.2021.

Başvuru No: 2021/6324, T. 14.09.2021.